

A PENTATEUCHUS KANONIZÁCIÓJA: MIKOR ÉS MIÉRT?

Alexander Fantalkin – Oren Tal
Tel Aviv University

I. MIKOR?

A Pentateuchus kanonizációja hagyományosan Ezdrás „missziójához” kapcsolódik, aki az Ezdrás-Nehemiás könyv szerint ismertette Mózes törvényét Júda Jeruzsálemben összegyűlt lakosainak Artaxerxész uralkodásának hetedik évében. Bár a beszámoló a Neh 8-ban olvasható, a mai kutatók nagy része úgy véli, hogy szerves részét alkotja az Ezdrás-hagyománynak, amely eredetileg Ezd 8 és 9 között helyezkedett el.¹ A következőkben feltételezzük a Krónikák könyvének függetlenségét az Ezdrás-Nehemiás könyvtől,

A fordítás alapjául szolgáló tanulmányok: ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: The Canonization of the Pentateuch: When and Why? (Part I), *ZAW* 124 (2012/1) 1–18; (Part II.) *ZAW* 124 (2012/2) 201–212. Fordította: Szabó Xavér OFM.

A szerzők megjegyzése: Számos kutatónak tartozunk köszönettel, akik nagylelkűen megjegyzéseket fűztek jelen tanulmány kéziratához, elsőként és kiváltképp JACOB WRIGHTnak. Hasonlóképpen őszinte hálával tartozunk REINHARD ACHENBACH, ISRAEL FINKELSTEIN, THOMAS RÖMER, ECKART OTTO, BENJAMIN SASS és RAN ZADOK kutatóknak. Felesleges hangsúlyozni, hogy az itt kifejtett gondolatokért mi vagyunk a felelősök.

¹ Valójában már Jeromos Kr. u. 400 körül elfogadta, természetesen a Pentateuchus mózesi szerzőségének megkérdőjelezése nélkül, hogy Ezdrás adta meg a Pentateuchus végső formáját (*Contra Helvidium*, ed. Vallars, II, 212). Bár kétségtelen, hogy Nehemiás könyvének 8. fejezetét erősen átszerkesztették a perzsa és a korai hellenisztikus idők alatt, hajlunk arra, hogy egyetértünk Pakkalával, aki szerint a Neh 8,1–3,9–10.12a a legnagyobb valószínűséggel a legősibb réteghez tartozik az Ezd 7–10 és a Neh 8 szakaszokban. JUHA PAKKALA: *Ezra the Scribe. The Development of Ezra 7-10 and Nehemiah 8*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2004, 177–179. 301; ellentétben JACOB L. WRIGHTtal (*Rebuilding Identity. The Nehemiah-Memoir and its Earliest Readers*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2004, 319–340.), aki szerint a Neh 8,1–12 a Neh 1–13 legfrissebb kompozíciós rétegéhez tartozik, amelyet valószínűleg a korai hellenisztikus időszakra kell helyeznünk.

és a kronológia szempontjából egyetértünk azzal a nézettel, hogy Ezdrás és Nehemiás legkorábbi anyagai megelőzik a Krónikás munkáját.² Ezdrásnak mint a Törvény kihirdetőjének történetiségét már több alkalommal megkérdőjelezték.³ Bárhog is áll a helyzet, THOMAS RÖMER találoán jegyzi meg, hogy akár van történelmi alapja ennek a hagyománynak, akár nincs, „nagyon valószínű, hogy a különböző törvénygyűjtemények és elbeszélések ötrészes »könyvbe« történő összegyűjtése, a Pentateuchus valóban Ezdrás jeruzsálemi küldetésének idejére megy vissza”.⁴ Bár a később Pentateuchus néven ismert irodalmi egység megteremtésére irányuló kísérletek már elkezdődhetnek a Kr. e. 5. század második felében (ha éppen nem korábban), ezt a tevékenységet nem szabad összetéveszteni a Tóra kanonikus változtatát létrehozó kísérletekkel, ami megfelel Ezdrás küldetése korának. A kérdés azonban marad: mikor volt ez a misszió?

A legrejtélyesebb kérdések egyike Ezdrás és Nehemiás küldetése kapcsán a kronológiára vonatkozik. Jogosan vagy sem, Nehemiás Jeruzsálembé utazását I. Artaxerxész uralkodásának huszadik évében (Kr. e. 445) a kutatók nagy része megbízható történelmi eseménynek tartotta. Másrészről Ezdrás megérkezése továbbra is vita tárgya. A védelmezett álláspontok közül, úgy tűnik, hogy csak két hipotézis bizonyul tartható opciónak:

- 1) A hagyományos nézet szerint, ha Ezdrás és Nehemiás I. Artaxerxész alatt tevékenykedtek, akkor Ezdrás Kr. e. 458-ban, Nehemiás pedig Kr. e. 445-ben érkezett Jeruzsálembé.
- 2) A nézet leggyakoribb alternatívája Ezdrás misszióját II. Artaxerxész korára helyezi, és Jeruzsálembé való érkezését ugyanennek az uralkodónak a hetedik évére, Kr. e. 398-ra.

² Például HUGH G. M. WILLIAMSON: *Ezra and Nehemiah*, Waco (Texas), Word Books, 1987, 55–69; SARAH JAPHET: The Relationship between Chronicles and Ezra-Nehemiah, in John Adney Emerton (ed.): *Congress Volume. Leuven 1989*, Brill, Leiden, 1991, 298–313. Ahogy egyértelműen kitűnik a Krónikák könyvében található utalásokból, amely tartalmazza a Krónikás forrásainak szándékos módosítását, Mózes Törájának kompozícióját (a legnagyobb valószínűséggel a Pentateuchust) a Krónikák könyvének idejére már kánonizálták. ZIPORA TALSHIR: Several Canon-Related Concepts Originating in Chronicles, *ZAW* 113 (2001) 386–403.

³ Például CHARLES CUTLER TORREY: *Ezra Studies*, The University of Chicago Press, Chicago, 1910 [újryomtatva in Harry M. Orlinsky (ed.): *The Library of Biblical Studies*, Ktav, Jerusalem, 1970]; LESTER L. GRABBE: *Ezra-Nehemiah*, Routledge, London, 1998, 152–153, *passim*; IDEM: *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period, 1. Yehud. A History of the Persian Province in Judah*, T&T Clark, London, 2004, 329–331.

⁴ THOMAS RÖMER: *The So-Called Deuteronomistic History. A Sociological, Historical and Literary Interpretation*, T&T Clark, London, 2005, 179.

Bár ezekben a kérdésekben valószínűleg elérhetetlen bármiféle bizonyosság,⁵ úgy tűnik, hogy a mai kutatók nagy része a második felvetést támogatja. A következőkben elfogadjuk a Kr. e. 398-as évet mint legvalószínűbb időpontot, és néhány további megjegyzést kínálunk fel a dátum megbízhatósága mellett.

A Pentateuchus kialakulására vonatkozó jelenlegi nézetek hajlamosak elhagyni az okmányelméletet.⁶ Helyette sokan olyan modellt választanak, amelyben a független elbeszélői irodalmi egységek – az őstörténet, a pátriárka-történetek és a kivonulásra vonatkozó hagyományok – saját helyükön állnak, és csak egy késői időszakban kapcsolják össze őket a Számok könyvével, a Tóra talán utolsó könyvével.⁷ Mindenesetre a Tóra kánoni rangra emelését – vagy helyesebben: a Tóra protokanonizációját Ezdrás és köre te-

⁵ Ebben a témában a szakirodalom határtalan. Elég azt megemlíteni, hogy már 1699-ben GYLES STRAUCH[IUS] összefoglalta a különböző véleményeket Ezdrás és Nehemiás küldetésével kapcsolatban, támogatva JOSEPH SCALIGER és követőinek álláspontját, akik II. Artaxerxész uralkodása alatti dátumot javasoltak. GILES STRAUCHIUS: *Breviarium chronologicum*, Leatherbound. 8 vol., London, 1704, 322; a vitatott elméletek kapcsán a jelentősebb előnyök és hátrányok összefoglalásához lásd például HUGH G. M. WILLIAMSON: *Ezra and Nehemiah*, op. cit., 37–46; JOSEPH BLENKINSOPP: *Ezra-Nehemiah. A Commentary*, Westminster, Philadelphia, 1988, 139–144; J. MAXWELL MILLER – JOHN H. HAYES: *A History of Ancient Israel and Judah*, Westminster, Louisville, 1986, 468–469; ANDRÉ LEMAIRE: *La fin de la première période perse en Égypte et la chronologie judéenne vers 400 av. J.-C., Transeuphratène* 9 (1995) 51–61; SEAN R. BURT: *The Contradictions of Genre in the Nehemiah Memorial*, PhD Dissertation, Duke University, 2009, 176–199.

⁶ Lásd például ROFF RENDTORFF: *The Problem of the Process of Transmission in the Pentateuch*, JSOT Press, Sheffield, 1990; ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, Walter de Gruyter, Berlin, 1990; REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments. Grundwissen der Bibelkritik*, UTB, Stuttgart, 2000; JAN CHRISTIAN GERTZ: *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung. Untersuchungen zur Endredaktion des Pentateuch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000; ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch. Studien zur Literaturgeschichte von Pentateuch und Hexateuch im Lichte des Deuteronomiumrahmens*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 2000; UÓ: *Die Tora. Studien zum Pentateuch. Gesammelte Aufsätze*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2009; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora. Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches im Kontext von Hexateuch und Pentateuch*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2003; KONRAD SCHMID: *Genesis and the Moses Story. Israel's Dual Origins in the Hebrew Bible*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2010; RAINER ALBERTZ: *The Recent Discussion on the Formation of the Pentateuch/Hexateuch*, *Beit Mikra* 55 (2010/2) 5–38. [héberül]; legutóbbi tanulmánygyűjtemények: GARRY N. KNOPPERS – BERNARD M. LEVINSON (eds.): *The Pentateuch as Torah. New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2007; THOMAS B. DOZEMAN – KONRAD SCHMID – BARUCH J. SCHWARTZ (eds.): *The Pentateuch. International Perspectives on Current Research*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011.

⁷ THOMAS RÖMER a Számok könyvét olyan összekötő könyvnek tekinti, amely összekapcsolja a Ter-lev és MTörv könyveket, hogy megalkossa a Pentateuchust (De la périphérie au centre: les livres du Lévitique et des Nombres dans le débat actuel sur le Pentateuque, in: Thomas Römer [ed.]: *The Books of Leviticus and Numbers*, Peeters, Leuven, 2008, 3–34; MARTIN NOTH: *Das vierte Buch Mose. Numeri*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1966); a Számok könyvében a további szerkesztői revízióról, a valószínűleg Kr. e. 4. század első felében lezajlott az ún. „teokratikus átdolgozásról” („teokratische Bearbeitung”) szóló tudományos párbeszédéről lásd REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora*, op. cit.

kintélye alatt – nem szabad a Tóra végső redakciójának tekintenünk, amely csodálatos módon fennmaradt a mai napig, hanem inkább a kanonizáció egy kezdeti próbálkozásának kell tartanunk, amit Ezdrás kora után bizonyos módosítások követtek.⁸

Éppen ezért jelen tanulmányunk inkább a kanonizációs folyamat *elejére* összpontosít és nem a végére. Ennek ellenére a kanonizáció irányába tett elmozdulás, vagyis az első kísérlet, hogy különböző, nagy számú hagyományokat egyetlen egységbe gyűjtsenek, magyarázatot kíván. Miért történt ez Kr. e. 398-ban (vagy röviddel utána), ha az ún. alacsony kronológiát fogadjuk el? Lehet, hogy ez már a Kr. e. 5. században is megkezdődött, ahogy a hagyományos nézet vallja? Amennyire meg tudjuk ítélni, egy meggyőző magyarázat még hátravan. Azoknak a régészeti és történelmi bizonyítékoknak a támogatásával, amiket felkínálunk, úgy gondoljuk, hogy a legmeggyőzőbb magyarázatát tudjuk kínálni a kezdeti Tóra-kanonizációnak. Rekonstrukciónkban ezt az eredményt úgy kell tekintenünk, mint a júdabeli papi körök tudatos válaszát egy új geopolitikai realitásra, ami a Kr. e. 4. század első felét jellemezte, amikor Egyiptom már nem volt része az Akhaimenida Birodalomnak.

A tisztánlátás kedvéért: a Kr. e. 398-as évszám csak egy általános viszonyítási pont, egy elfogadható *terminus post quem*. Nem azért kell történetileg hitelesnek tartanunk az Ezdrás-hagyományokat, hogy ezzel magunkhoz öleljünk nézetünket, miszerint a Kr. e. 4. század első fele képviseli a lehető legjobb opciót a kanonizáció megkezdéséhez, tekintettel a geopolitikai feltételekre, amelyeket a következő oldalakon ismertetünk.

⁸ Például ECKART OTTO: The Pentateuch in Synchronical and Diachronical Perspectives. Protorabbinic Scribal Erudition Mediating between Deuteronomy and the Priestly Code, in Eckart Otto – Reinhard Achenbach (eds.): *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004, 31. oldalon a 69. lábjegyzet; KONRAD SCHMID: The Late Persian Formation of the Torah: Observations on Deuteronomy 34, in Oded Lipschits – Garry N. Knoppers – Rainer Albertz (eds.): *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2007, 240, aki tisztázza a proto-Pentateuchus-redakció jelentését; REINHARD ACHENBACH: The Pentateuch, the Prophets, and the Torah in the Fifth and Fourth Centuries B.C.E., in Oded Lipschits et al. (eds.): *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, op. cit., 253–285; JUHA PAKKALA: *Ezra the Scribe*, op. cit., 157. szerint figyelembe kell venni, hogy a Pentateuchus bizonyos részei (például MTörv 31,9–13) függhetnek a Neh 8-tól és fordítva; a nyilvánvaló korai hellenisztikus beillesztéseket (például Kiv 4,6–7), felfoghatjuk „ellentörténetként”, amely a zsidóellenes egyiptomi hellenista polémiára reagál, amikor Mózeset leprás emberként írja le, lásd THOMAS RÖMER: Moses Outside the Torah and the Construction of a Diaspora Identity, *JHS* 8 (2008) 15. tanulmány.

1. Geopolitikai megfontolások

Egy évtizeddel ezelőtt EPHRAÏM STERN a perzsa kort átfogó elemzésében felvetette, hogy Jehud és Samaria tartományai jelentős változáson mentek keresztül a késő perzsa időszakban.⁹ A partmenti síkság mentén a települések megújulása és a kereskedelmi tevékenység már igazolt a Kr. e. 6. század végén és főleg az 5. században,¹⁰ a belső, hegyvidéki régiók azonban nagy átalakulásnak voltak tanúi a Kr. e. 5. század vége felé, de főleg az egész 4. században. Miután jelen szerzők tanulmányozták és közzétették a megújult izraeli ásatások lákisi eredményeit (Lachis I. szint, főleg az attikai fazekesség), módosítva a szintre vonatkozó datálásokat a korábbi brit ásatásokkal összehasonlítva, ez a nézet alátámasztottnak tekinthető. Világossá vált, hogy az első szint lényeges régészeti maradványainak – ide sorolhatók a kapuk és az erődítmények, a Rezidencia és néhány más szolgálati épület – alapjára vonatkozó datálást mintegy 50 évvel kell korábbra helyezni, vagyis a Kr. e. 5. század közepétől, ahogy azt korábban elfogadták a tudományos irodalomban a Kr. e. 400 körüli időpontra.¹¹

Egy későbbi tanulmányban azt állítottuk, hogy Kr. e. 400 körül az Ötödik Szatrapia déli határvidékének újraszervezése, beleértve a tartományi határok létrehozását is, amelyet folyamatosan hatalmas építkezések kísérték a dél-palesztinai helyszíneken, egy birodalmi válasznak tekinthető egy új geopolitikai valóságra, amelyben Egyiptom már nem volt része az

⁹ EPHRAÏM STERN: *Archaeology of the Land of the Bible, II. The Assyrian, Babylonian and Persian Periods 732–332 B.C.E.*, Doubleday, New York – London – Toronto – Sidney – Auckland, 2001, 580–582.

¹⁰ EPHRAÏM STERN: *Archaeology of the Land of the Bible*, op. cit., 580–582; OREN TAL: Some Remarks on the Coastal Plain of Palestine under Achaemenid Rule – *An Archaeological Synopsis, Persika* 6 (2005) 82–87; YIFTAH SHALEV: Tel Dor and the Urbanization of the Coastal Plain of Israel during the Persian Period, *El* 29 (2009) 363–371 (héberül).

¹¹ ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: The Persian and Hellenistic Pottery of Level I, in David Ussishkin (ed.): *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973–1994)*, Tel Aviv University Press, Tel Aviv, 2004, 2174–2194. Egy rövid összefoglalótól eltekintve nem szükséges itt megismételni a teljes érvrendszert. 1953-ban OLGA TUFNELL a Rezidencia alapjainak lerakását Kr. e. 450 körülre helyezte. Ez a megadott időpont alapvetően követi DU PLAT TAYLOR helyszínén talált attikai importáruinak kronológiai kiértékelését és Lákis említését a Neh 11,30-ban (OLGA TUFNELL: *Lachish III. The Iron Age*, Oxford University Press, New York, 1953, 58–59). Ugyanakkor a *Lachish III* megjelentetése után jelentős előrelépés történt a díszítés nélküli attikai árucikk tanulmányozásában, lehetővé vált a lákisi kerámiaösszeállítás kronológiájának felülvizsgálata a perzsa korból. Annál is inkább, mivel a Neh 11,30 történetiségének újraértékelése lehetővé teszi, hogy elkülönítsük az I. szint jelentős építészeti maradványainak alapítási időpontját és a Neh 11,30-ban említett „Lákisban és mezőin” megjegyzést (ODED LIPSCHITS: *Literary and Ideological Aspects of Nehemiah 11*, *JBL* 121 [2002] 423–440); egy másik megközelítés, amely a Neh 11-ben olvasható beszámolót a késő hellenisztikus időszakra helyezi, azt feltételezi, hogy a kiegészítések a Neh 11,25–35-ben Júda tényleges, a makkabeusi győzelmek utáni határaitra reflektálnak, lásd JACOB L. WRIGHT: *Rebuilding Identity*, op. cit., 307–309, mindkettő korábbi szakirodalommal.

Akhaimenida Birodalomnak.¹² Ennek az újjáépítésnek nyilvánvaló következménye, hogy a perzsa uralom Palesztina déli területén különösen szembevető volt a Kr. e. 4. század első felében.¹³ Birodalmi szempontból és a

¹² Először a Heidelbergi Egyetem szervezésében a „Júda és a júdeaiak az akhaimenida időszakban” elnevezésű konferencián mutattuk be, és később került megjelenésre: ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: Redating Lachish Level I: Identifying Achaemenid Imperial Policy at the Southern Frontier of the Fifth Satrapy, in: Oded Lipschits – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Persian Period*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2006, 167–197. Azóta aztán véleményünk egyre több kutatónál elfogadásra talált, például ODED LIPSCHITS – DAVID VANDERHOOF: Yehud Stamp Impressions in the Fourth Century B.C.E.: A Time of Administrative Consolidation?, in Oded Lipschits – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Persian Period*, op. cit., 75–94; JOHN KESSLER: Diaspora and Homeland in the Early Achaemenid Period: Community, Geography and Demography in Zechariah 1–8, in Jon L. Berquist (ed.): *Approaching Yehud. New Approaches to the Study of the Persian Period*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007, 137–156; ANGELIKA BERLEJUNG: Geschichte und Religionsgeschichte des antiken Israel, in Jan Christian Gertz (ed.): *Grundinformation Altes Testament*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2010⁴ (rev.), 59–192, 159, a 203. lábjegyzet; MARTIN HALLASCHKA: *Haggai und Sacharja 1–8. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung*, De Gruyter, Berlin, 2010, 125; CHRISTOPHER TUPLIN: The Limits of Persianization. Some Reflections on Cultural Links in the Persian Empire, in Erich S. Gruen (ed.): *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, Getty Research Institute, Los Angeles, 2011, 150–182, 181, a 118. lábjegyzetnél; DONALD REDFORD: Some Observations on the Traditions Surrounding »Israel and Egypt«, in Oded Lipschits – Garry N. Knoppers – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Achaemenid Period*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2011, 279–364, 319; RAINER ALBERTZ: The Controversy about Judean versus Israelite Identity and the Persian Government. A New Interpretation of the Bagoses Story (Jewish Antiquities XI, 297–301), in Oded Lipschits – Garry N. Knoppers – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Achaemenid Period*, op. cit., 483–504, 488; BOB BECKING: More than a Pawn in Their Game: Zedekiah and the Fall of Jerusalem in 2 Chronicles 36:11–21, in Jeremy Corley – Harm van Grol (eds.): *Rewriting Biblical History. Essays on Chronicles and Ben Sira in Honour of Pancratius C. Beentjes*, De Gruyter, Berlin – New York, 2011, 257–272, 266, a 45. lábjegyzet.

¹³ Ez ellentétben áll NIHAN korábbi felvetésével, amely szerint „a perzsa időszak vége (Kr. e. 400-tól) az akhaimenida adminisztráció növekvő és gyorsan hanyatló befolyását mutatja az egész levantei térségben Egyiptom elvesztése után; Jehúd esetében pedig úgy tűnik, jelentősen megerősítették a jeruzsálemi templom ellenőrzését a helyi közigazgatás felett, ahogy a feliratos anyag tanúsítja (LEMAIRE 2007)” (CHRISTOPHE L. NIHAN: The Emergence of the Pentateuch as »Torah«, RC 4 [2010/6] 353–364, 358, utalással ANDRÉ LEMAIRES: Administration in the Fourth-Century B.C.E. Judah in Light of Epigraphy and Numismatics, in Oded Lipschits – Garry N. Knoppers – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Achaemenid Period*, op. cit., 53–74 munkájára); egy hasonló megközelítés szerint a hatalmas Perzsa Birodalom feletti ellenőrzés fokozatosan szétesik a Kr. e. 4. században, lásd még FRANZ V. GREIFENHAGEN: *Egypt on the Pentateuch's Ideological Map. Constructing Biblical Israel's Identity*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 2002, 232. A NIHAN idézte, LEMAIRES által értelmezett néhány, legutóbb felfedezett, Kr. e. 4. századból való epigráfikus és numizmatikus anyag ugyanakkor jobban támogatja a mi (lenti) rekonstrukciónkat, és bizonyosan nem lehet bizonyítékul felhasználni az akhaimenida befolyás meggyengülésére a levantei térségben Egyiptom elvesztése után. Az akhaimenida birodalmi hanyatlás Kr. e. 4. századi elgondolásának elutasításához lásd főleg JOSEF WIESEHÖFER: The Achaemenid Empire in the Fourth Century B.C.E. A Period of Decline?, in Oded Lipschits – Garry N. Knoppers – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Achaemenid Period*, op. cit., 11–30. Ahogy JOHN D. RAY tisztázza (Egypt. Dependence and Independence [425–343 B.C.], in H. Sancisi-Weerdenburg (ed.): *Sources, Structures and Synthesis. Proceedings of the Groningen 1983 Achaemenid History Workshop*, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden, 1987, 79–95, 84): „Egyiptom teljes negyedik századi történelmét

régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a Kr. e. 5. század során Palesztina kevésbé fejlett, belső, hegyvidéki régióit stratégiai szempontból jelentéktelennek tekintették, ami alig méltó egy nagyarányú birodalmi befektetésre vagy ellenőrzésre. Ez az állapot érthető mindaddig, amíg Egyiptom az Akhaimenida Birodalom szerves része maradt. A régészeti bizonyítékok alapján úgy tűnik, hogy még az Inarosz-féle lázadás is, amely a Kr. e. 5. század közepe táján következett be, nem volt elég jelentős ahhoz, hogy új politikát motiváljon Palesztina területének politikai újjászervezése ügyében.¹⁴

uralta és talán még determinálta is a perzsa jelenlét. Ez a hatalom kétségtelenül soha nem ismerte el az egyiptomi függetlenséget, és mindig alig várta, hogy megfizessen a lázadó tartománytól kapott sérelmekért.” Figyelembe kell vennünk, hogy számos sikertelen perzsa kísérlet történt Egyiptom visszahódítására egészen III. Artaxerxész Kr. e. 343/342-es missziójáig (vagy Kr. e. 340/339, ha valaki elfogadja LEO DEPUYDT módosított kronológiáját, vö. *New Date for the Second Persian Conquest, End of Pharaonic and Manethonian Egypt: 340/39 B.C.E.*, *JEH* 3 [2010] 191–230; lásd még DONALD B. REDFORD: *Some Observations on the Traditions Surrounding »Israel and Egypt«*, in Oded Lipschits – Garry N. Knoppers – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Achaemenid Period*, op. cit., 315–324). Nyilvánvaló, hogy az előkészületek ezekre az inváziókra megkövetelnek egy szoros birodalmi kontrollt az újonnan létrehozott útközözonában, ahonnan az útközeteket elindították.

¹⁴ KENNETH G. HOGLUND mértékadó rekonstrukciója szerint az Inarosz-lázadás rendkívül jelentős esemény volt a perzsa hatóságok nézőpontjából (a déloszi szövetség bevonásának köszönhetően), erőteljesen érintette Szíria-Palesztina akhaimenida birodalmi ellenőrzés módjait (KENNETH G. HOGLUND: *Achaemenid Imperial Administration in Syria-Palestine and the Missions of Ezra and Nehemiah*, Scholars Press, Atlanta, 1992, 137–205, *passim*). Ezt az elméletet más, kiterjedt összefoglalókban is átvették: CHARLES E. CARTER: *The Emergence of Yehud in the Persian Period. A Social and Demographic Study*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1999, és sok kutató elfogadta, például DAVID L. PETERSEN: *Zechariah 9–14 and Malachi*, Westminster John Knox Press, Louisville (Kentucky), 1995, 19–20; MARK G. BRETT: *Reading the Bible in the Context of Methodological Pluralism. The Undermining of Ethnic Exclusivism in Genesis*, in M. Daniel Carroll (ed.): *Rethinking Contexts, Rereading Texts. Contributions from the Social Sciences to Biblical Interpretation*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 2000, 48–74; FRANZ V. GREIFENHAGEN: *Egypt on the Pentateuch's Ideological Map*, op. cit., 229–230; JOHN W. BETLYON: *Egypt and Phoenicia in the Persian Period. Partners in Trade and Rebellion*, in Gary N. Knoppers – Antoine Hirsch (eds.): *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World. Studies in Honor of Donald B. Redford*, Brill, Leiden, 2004, 455–477; KYUNG-JIN MIN: *The Levitical Authorship of Ezra-Nehemiah*, T&T Clark International, London, 2004, 92–94, *passim*; JUHA PAKKALA: *Ezra the Scribe*, op. cit., 295. Mindegyik esetben a Kr. e. 450 körüli időpontot tekintik egyértelmű körvonalnak a perzsakori Palesztina történelmében, amelyet jellegezetes típusú perzsa erődítményhálózat létrehozása kísér. HOGLUND elméletének nagyobb premisszáit azonban számos kutató visszaautásította, például DAVID JANZEN: *Witch-Hunts, Purity and Social Boundaries. The Expulsion of the Foreign Women in Ezra 9–10*, Sheffield Academic Press, London, 2002, 104, 149–150; JEAN SAPIN: *La »frontière« judéo-iduméenne au IVe s. av. J.-C.*, *Transeuphratène* 27 (2004) 109–154; ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: *Redating Lachish Level I*, op. cit., 187–188. Sőt, általában arra gondolnak, hogy az Inarosz-lázadás csupán egy másik esemény volt a zavargások sorozatában a Palesztina és Egyiptom feletti hosszú perzsa uralom alatt, és sehol nincs lázadásnak nyoma, csak a Nílus-deltában; például ARNOLD WYCOMBE GOMME: *A Historical Commentary on Thucydides I*, Clarendon Press, Oxford, 1959, 306; PIERRE BRIANT: *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*, Eisenbrauns, Winona Lake (Indiana), 2002, 575–577, 973; PETER GREEN: *Diodorus Siculus Books 11–12.37.1. Greek History, 480–431 BC – the Alternative Version*, University of Texas Press, Austin, 2006, 141, 274. lábjegyzet. Újabbban azonban KAHN felvetette, hogy Inarosz egy időszakában az athéniakkal ellenőrizték Egyiptom szinte teljes területét (DAN’EL KAHN: *Inaros’ Rebellion against*

Ezzel szemben az események, amelyek a Kr. e. 404–400-as egyiptomi lázadást követték, úgy tűnik, hogy teljesen más léptékűek. Ez az első alkalom, hogy a több, mint egy évszázados perzsa uralom alatt Palesztina déli része a Perzsa Birodalom délnyugati határa lett.¹⁵ A birodalmak határai általában ideális helyek annak tanulmányozására, hogy a függő lakosság identitásai hogyan születnek, alakulnak és formálódnak újra.¹⁶ Az Ötödik Szatrapia déli határa rendkívül érzékeny terület volt, nemcsak a közelmúltban fellázadt Egyiptommal való határossága miatt, de azért is, mert növekvő külső, nyugati hatásoknak volt alávetve. Azzal, hogy Dél-Palesztina a Perzsa Birodalom délnyugati határa lett, a régiónak másfajta szerveződésre volt szüksége, különös tekintettel arra, hogy az Akhaimenidák előkészületeket

Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt, *CQ* 58 [2008] 424–440). Rekonstrukciója, amely kritikátlanul elfogad számos görög forrást, lényegében az Inarosz név előfordulásán alapul egy Kr. e. 463/462-re datált, a Kharga oázisból való Ein Manawir-i osztrakonon, ahol Inaroszt a „lázadók fejeként” vagy a líbiai származású „Bakalu törzs vezetőjeként” jellemzik (MICHEL CHAUVEAU: Inarôs, prince des rebelles, in Friedhelm Hoffmann – Heinz-Josef Thissen [eds.]: *Res Severa Verum Gaudium*, Peeters, Leuven, 2004, 39–46; JAN KRZYSZTOF WINNICKI: Der libysche Stamm der Bakaler im pharaonischen, persischen und ptolemäischen Ägypten, *AncS* 36 [2006] 135–142). Ahogy azonban RHODES rámutat: „ez azt sugallja, hogy már a lázadás korai szakaszában Inarosz hatalmat nyert (vagy legalábbis van, aki úgy gondolta, hogy hatalalomra kellett szert tennie) Felső-Egyiptomban éppúgy, mint a deltában, de ez teljesen összhangban van egy olyan forogatókönyvvel, amelyben Inarosz behozta az athéniakat, ellenőrzése alatt tartotta a deltát, de Felső-Egyiptomot nem” (PETER J. RHODES: Thucydidean Chronology, *AAntHung* 49 [2009] 353–358, 357–358). Mindenesetre még ha az Inarosz-féle lázadás kezdeti eredményeit alábecsülte is a mostani kutatás, tény, hogy régészeti szempontból a lázadás nem volt elég jelentős ahhoz, hogy egy új akhaimenida politikát motiváljon az Ötödik Szatrapiaiban. Itt utalnunk kell EDELMAN tézisére, amely szerint volt egy általános terv, hogy Jehúdót beolvasszák a perzsa úti, postai és katonai rendszerbe, amelyet I. Artaxerxész állított fel (DIANA EDELMAN: *The Origins of the 'Second' Temple. Persian Imperial Policy and the Rebuilding of Jerusalem*, Routledge, Abingdon, 2005). Véleményünk szerint ez az elmélet azt is feltételezi, hogy a jeruzsálemi templom felépítését csak I. Artaxerxész napjaiban fejezték be, de ezt semmiféle szöveges elemzés vagy a Kr. e. 5. századból származó, a tárgyalt vidéken talált régészeti lelet nem támasztja alá.

¹⁵ Bár II. Artaxerxészt még elismerték Elephantinében egészen Kr. e. 401 januárjáig, miközben Amonardisz fáraó elismerése nem jelenik meg egészen uralkodásának ötödik évéig (Kr. e. 400 júniusa), már Kr. e. 401/400 körül nyilvánvaló minden érintett fél számára, hogy az akhaimenidák ténylegesen elvesztették Egyiptomot (vö. például PIERRE BRIANT: *From Cyrus to Alexander*, op. cit., 619–987, korábbi utalásokkal). Az általános elégedetlenség birodalomszerte II. Artaxerxész hatalomra jutását követően, amely valószínűtlenné tette Egyiptom azonnali, újbóli meghódítását, ugyanabba az irányba mutat, mint az a tény, hogy már a kunaxai csata után (Kr. e. 401 augusztus eleje) a görög zsoldosok fontolgatták, hogy felajánlják szolgálataikat II. Artaxerxésznek, hogy Egyiptom ellen felvonuljon (Xenophón: *Anabaszisz* 2,1,14).

¹⁶ Például THOMAS D. HALL: Puzzles in the Comparative Study of Frontiers. Problems, Some Solutions, and Methodological Implications, *JWSR* 15 (2009) 25–47; MAGDALENA NAUM: Reemerging Frontiers: Postcolonial Theory and Historical Archaeology of the Borderlands, *J Arch Meth Th* 17 (2010) 101–131. A hosszú időtartam perspektívájának összehasonlításához, ami a Középső-Eufrátesz határvidékének Levante és a Kelet között változó sorsát illeti (ami elhanyagolható jelentőségű), lásd MARIO LIVERANI: The Middle Euphrates Valley in Pre-Classical Times as an Area of Complex Socio-Political Interactions, *MedAnt* 10 (2007) 1–12.

tettek Egyiptom visszahódítására. Régészeti szempontból úgy tűnik, hogy a perzsa hatóságok jelentős energiát fordítottak újonnan létrehozott ütközőzónájuk megszervezésére. Az is nyilvánvalónak tűnik, hogy csak a 4. században kell Jehúd vagy Edom (Idumea) belső tartományok rögzített határait keresnünk. A birodalmi vezetés és a helyi júdabeli adminisztráció közötti szoros interakció teljesen más szinten mutat rá az akhaimenida helyi ügyekbe történő bekapcsolódására, amely valószínűleg magában foglalta a kerületek rögzített határainak elrendezését, a határok helyőrséggel történő ellátását és mindenekelőtt szigorú akhaimenida ellenőrzést és kiépítést, ahogy azt páratlan építkezési munkák tanúsítják Palesztina számos déli pontján. Hasonlóképpen a települések növekedése a Kr. e. 4. században tükrözi a demográfiai változásokat regionális szinten.¹⁷

A jelenlegi tanulmány céljához mi inkább a Júdából (Jehúdból) származó régészeti bizonyítékokra összpontosítunk, különösen is a határokon elhelyezkedő adminisztratív központokra, hangsúlyosan az Edommal határos déli részre mint legérzékenyebb régióra, amelyet az új geopolitikai fejlesztés szempontjából már újraszerveztek.¹⁸

2. Régészeti bizonyítékok

2.1. Az új régészeti tájkép áttekintése

Számos nagyszabású ásatást végeztek Júdában, de a késő perzsa (és korai hellenisztikus vagy ptolemaida és szeleukida) korszakokhoz tartozó rétegek csekélyek. Néhányuk kevés, tisztázatlan építési alaprajzú vagy gödrökkel (gabonátárolók, törmelék stb.) ellátott építészeti maradványról árulkodik, míg mások nem rétegződött fazekasságot mutatnak. Az olyan helyszínek mint Bétel, Tell en-Nasbeh (a bibliai Micpa), Gibeon, Tell el Ful (a bibliai Saul Gibeája), Nabi Samwil, Anatót, Betánia, Jerikó és más települések, vagy Jehúd tartomány északi részén találhatóak vagy annak központjában.¹⁹ Jeruzsálem esetében a perzsa-kori város összezsugorodott a Kr. e. 8. század

¹⁷ ODED LIPSCHITS – OREN TAL: The Settlement Archaeology of the Province of Judah. A Case Study, in Oded Lipschits et al. (eds.): *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, op. cit., 33–52; AVRAHAM FAUST: Settlement Dynamics and Demographic Fluctuations in Judah from the Late Iron Age to the Hellenistic Period and the Archaeology of Persian-period Yehud, in Yigal Levin (ed.): *Judah and its Neighbours in the Persian and Early Hellenistic Periods*, T&T Clark International, London, 2007, 23–51.

¹⁸ További régiókkal kapcsolatos részletes vitát lásd FANTALKIN ALEXANDER – OREN TAL: *Redating Lachish Level I*, op. cit., 181–186, Fig. 6. Júda határaihoz lásd ODED LIPSCHITS: *The Fall and Rise of Jerusalem. Judah under Babylonian Rule*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2005, 154–181.

¹⁹ EPHRAÏM STERN: *Archaeology of the Land of the Bible*, op. cit., 428–443; ODED LIPSCHITS: *The Fall and Rise of Jerusalem*, op. cit., 154–181; a korai hellenisztikus helyekhez lásd OREN TAL: *Archaeology of*

előtti méretére, és a nyugati domb üres volt egészen a Kr. e. 2. századig.²⁰ A városnak még ez a kis területe is, úgy tűnik, hogy gyéren és főleg Dávid városának déli részével határos részén, a Siloám medencéjéhez közel volt lakott.

A legimpozánsabb épületet, amelyet biztonsággal datálhatunk a perzsa időszakra, Jehúd tartomány délkeleti határán tárták fel Ein Gedinél, a Holt-tenger nyugati partján. Az épület („234-es számú építmény”, kb. 23,5×22 m) egy (szabálytalan) nyitott udvar-típusú létesítmény, amelynek néhány szobája a központi udvar(ok) körül helyezkedik el, és a IV. réteghez rendelhető. A feltáró régészek szerint a 234-es számú építmény a Kr. e. 5. század utolsó háromnegyed évében volt használatban és Kr. e. 400 körül rombolták le. Sőt, a 234-es számú építményben talált attikai árucikkek osztályozásából ítélve a régészek arra a következtetésre jutottak, hogy az épület nyugati részét a túlélő lakosok később megtisztították a törmelékektől, és lakásként újra felhasználták mintegy fél évszázadig vagy tovább (a Kr. e. 4. század első felében), egészen addig, amíg nomád fosztogatók (feltehetően nabateusok) ezt is le nem rombolták.²¹ Az épületről szóló végső publikáció azonban egy másik értelmezést sugall. Elismerve, hogy általában nehéz megkülönböztetni a tipologikus fejlesztéseket és a Kr. e. 5. és 4. századi közepes minőségű árucikkeket, a régészek jogosan tartják az attikai behozatali árukat a legjobb kronológiai kapaszkodónak.²² Mint más akhaimenida kormányzati helyeken, Ein Gediben is számos attikai kerámiafajtát találtak, amelyek többnyire az 5. század végére és a 4. század kezdetére datálhatók.²³ Ezek a leletek az épület számos szobájából kerültek elő, és a régészek azon feltételezését, hogy a pusztítás Kr. e. 400 körül volt, a közzétett végső régészeti beszámoló

Hellenistic Palestine. Between Tradition and Renewal, The Bialik Institute, Jerusalem, 2009² (javított kiadás), (héberül), 15–163. (és index).

²⁰ ISRAEL FINKELSTEIN: Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah, *JSOT* 32 (2008) 502–520; a hellenisztikus birtokbavételhez lásd HILLEL GEVA. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, II. The Finds from Areas A, W and X-2 – Final Report*, Israel Exploration Society, Institute of Archaeology – Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 2003, 521–524.

²¹ BENJAMIN MAZAR – IMMANUEL DUNAYEVSKY: En-Gedi. Fourth and Fifth Seasons of Excavations, Preliminary Report, *IEJ* 17 (1967) főleg 134–140.

²² EPHRAÏM STERN: *En-Gedi Excavations I, Conducted by Benjamin Mazar – Immanuel Dunayevsky, Final Report (1961–1965)*, Institute of Archaeology – Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 2007, 193–270, *passim*.

²³ EPHRAÏM STERN: *En-Gedi Excavations I*, op. cit., 230–240, főleg Fig. 5.4.1. STERN szerint a legtöbb helyszínen és különösen a 234-es számú épületben talált attikai kerámiatöredékek a Kr. e. 5. sz. második felére és főleg a végére datálhatók, mások részben a Kr. e. 5. sz. második negyedéhez tartoznak, valamint a Kr. e. 4. század első feléhez vagy közepéhez. A végső kiadványban megjelentetett fényképek, valamint a rajzok hiánya és/vagy a helyesen datált *comparandák* az attikai típusú helyreállított cserépedényekhez ezeket a megfigyeléseket bizonytalanná teszik.

nem támasztja alá.²⁴ Mindenesetre a régészek meg vannak győződve arról, hogy a túlélő lakosok újra használták az épületet (vagy annak egy részét) egészen a Kr. e. 4. század közepéig. Következtetésüket állítólag a „pusztítás” szintje fölött talált leletekre alapozzák, bár ez a szint nem egyértelmű. Most nincs alkalmunk megvitatni a 234-es számú építmény létesítését vagy bírál- ni az attikai kerámiafajták datálásának megadott időpontját. Ugyanakkor a datált leletek, úgy tűnik, azt sugallják, hogy az épület fennállása óta meg- őrizte jellegét egészen a Kr. e. 4. század közepe tájáig. Sőt, az attikai kerá- miatípusokat, amelyek biztonsággal datálhatók a Kr. e. 4. század első felére, az épület „későbbi folyosóin” találták, ahogyan az emberi fejlet formáló üveg dísz tárgyakat is. Ezek mind az épület közigazgatási jellegére mutatnak rá.²⁵

Egy másik adminisztrációs hely, Bét Cúr, Jehúd tartomány messzi déli határánál helyezkedett el. Neh 3,16 szerint a város fél kerülete volt, amelyet Nehemiás, Azbuk fia vezetett. Itt a perzsa és főleg a hellenisztikus kor épí- tészeti emlékei a jelentősek, a helyszínen feltárt jellegzetességek nagy részét ezek képviselik. Az eredeti tell építészeti maradványai különböző idősza- kokból valók. A falakat kifosztották és oly mértékben lerombolták, hogy a teljes romok nem haladták meg az egy métert. Ezenkívül a felső réteg épü- leteinek alapjai, amelyek jobb állapotban maradtak fenn, belecsúsztak a ko- rábbi rétegekbe. Emiatt a régészek nem tudták az építészeti maradványokat hozzárendelni az egyes korszakokhoz, ezért csak egy általános alaprajzot publikáltak, ahol az összes maradvány együtt jelenik meg. Eszerint a tell középpontjában egy erődítmény áll, annak néhány falával. A birtokbavétel három fázisát tudjuk elkülöníteni. Mintegy 1,5 m vastag, tömör falak ve- szik körül az erődöt (41×33 m) keleten, délen és nyugaton. Hogy azonban az erődítmény első fázisa a perzsa korszakhoz (és főleg a Kr. e. 4. századhoz) rendelhető-e, az vitatott a kutatók között. A publikáció módjának köszön- hetően a kérdést nem lehet megválaszolni, mivel az egyes rétegek közötti kapcsolat nem látható. Ugyanakkor a perzsa korszakból, különösen pedig a Kr. e. 4. századból származó leletek (pl. filiszteus és júdabeli pénzérmék, pecsétek és pecsétnyomók) rámutatnak a helyiség adminisztrációs szerepére a korban.²⁶

²⁴ EPHRAÏM STERN: *En-Gedi Excavations I*, op. cit., 193–197. Nincs arra utaló jel, hogy a padló megsem- misülése Kr. e. 400, 350 vagy későbbi időkkel hozható kapcsolatba. Sőt, a Fig. 5.1.2 a 196. oldalon, amely egy részletes alaprajzot kínál a 234-es számú építményről, mutatja, hogy egyetlen változás történt a IV. rétegen belül, egy kis szoba (252) északi (W218) és nyugati (W219) falainál, így a Kr. e. 400 körüli pusztulás erősen spekulatívnak tűnik.

²⁵ EPHRAÏM STERN: *En-Gedi Excavations I*, op. cit., 228–240, *passim*.

²⁶ EPHRAÏM STERN: *En-Gedi Excavations I*, op. cit., 228–240, *passim*. OVID R. SELLER *et al.*: *The 1957 Excavation at Beth-Zur*, American Schools of Oriental Research, Boston, 1968; OREN TAL: *Archaeology of Hellenistic Palestine*, op. cit., 150–152.

A helyszínek listájához hozzáadhatjuk még a közelmúltban feltárt Khirbet Qeiyafát, amely a tartomány nyugati határánál, Júda nyugati előhegységeinél található.²⁷ Khirbet Qeiyafa mostanáig főként a hely vaskori birtokbavétele miatt került a figyelem középpontjába, későbbi jelentőségét, a Kr. e. 4. századi fázist elhanyagolták. Véleményünk szerint a Khirbet Qeiyafából származó perzsa kori maradványokat a fent tárgyalt új fejlemények kontextusában kell szemlélünk. Ahogyan Lákis I. szintjének esetében, úgy itt is a vaskori kapu és erődítmények újbóli felszerelése, valamint az új épületek emelése és a már publikált cserépedények és pénzérmék alapján²⁸ időben a Kr. e. 4. század első évtizedeire helyezhető. Bár a feltárók a kerámiákat a korai hellenisztikus időszakra datálják, megjelenésüket datálhatjuk a Kr. e. 4. század elejére, ha figyelembe vesszük a közzétett prototípusokat, és összehasonlítjuk azokkal. Ebből a szempontból a helyszínen talált első ezüstérmék különös jelentőséggel bírnak, mivel a perzsa időszak két pénzverési hatóságának (Filiszteának és Júdának) a találkozási pontjára mutatnak rá, amely nem gyakran dokumentált tény más palesztinai helyszíneken.²⁹

Mivel a perzsa időszakból kevés régészeti lelet maradt Jeruzsálemben, és azok is szinte kizárólag Dávid városának részeiben,³⁰ joggal feltételezhetjük, hogy Jeruzsálem mint Jehúd fővárosa, inkább a templomi közösségre és

²⁷ YOSEF GARFINKEL – SAAR GANOR: *Khirbet Qeiyafa, I. Excavation Report 2007–2008*, Israel Exploration Society – Institute of Archaeology – The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 2009.

²⁸ YOSEF GARFINKEL – SAAR GANOR: *Khirbet Qeiyafa*, op. cit., Chapter 12.

²⁹ YOSEF GARFINKEL – SAAR GANOR: *Khirbet Qeiyafa*, op. cit., Chapter 13; lásd HAIM GITLER – OREN TAL: *The Coinage of Philistia of the Fifth and Fourth Centuries BC. A Study on the Earliest Coins of Palestine*, Edizione Ennere and Amphora Books – B & H Kreindler, Milano – New York, 2006, 50–51. Valóban, két perzsa időszak pénzverő hatóságának ugyanazon találkozási pontja szintén nyilvánvaló egy másik „határterületen”, Bét-Cúrnál (fentebb), ahol négy filiszteus pénzérmét dokumentáltak egy júdai érmével együtt (*yhzyqyh hphh*), és mindegyik a Kr. e. 4. századra datálható. A hazai, Kr. e. 4. századi dél-palesztinai pénzverő hatóságok összetételalkozása, úgy tűnik, a „határon álló” közigazgatási központok jellegzetessége, mivel politikai státuszuk „összekötő” hatóság. Így nem meglepő, hogy az érmék a még nem publikált Khirbet Qeiyafa-i 2010-es szezonja kérdéseinek egy sokkal nagyobb változatosságát nyújtotta Filisztea és Júda pénzverdéről (Y. FARHI közlése nyomán), amely ismét támogatja a mi előredatálásunkat, amely a helyszín „korai hellenisztikus” birtoklására vonatkozik egészen a Kr. e. 4. sz. elejéig. Nem kevésbé fontos az a másik típusú, korai ezüst (belföldi) pénzlelet, amelyről a közelmúltban azt mondták, hogy ahhoz a Kr. e. 4. századi pénzverdehez tartozik, amely Edom forgalmára alapozott, vö. HAIM GITLER – OREN TAL – PETER GERRITT VAN ALFEN: *Silver Dome-shaped Coins from Persian-period Southern Palestine*, *INR* 2 (2007) 47–62.

³⁰ ISRAEL FINKELSTEIN: *Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah*, op. cit.; HILLEL GEVA: *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, op. cit.

a vallási funkciókra korlátozódott, míg a tartomány közigazgatása a közeli Ramat Rachelben összpontosult.³¹

NA'AMAN azzal érvelt, hogy a hely assír és perzsa közigazgatási és birodalmi hivatalok központjaként szolgált, ahol a személyzet és az őrség élt.³² Követve érvelését egy korábbi tanulmányunkban javasoltuk a perzsa kori maradványok módosított datálását. Véleményünk szerint a Ramat Rachelnél (IVb réteg) napvilágra került kevés építészeti maradvány, amely magába foglal egy (1,2 m vastag) falszakaszt a feltárt terület keleti részén, követve a korábbi, vaskori fellegvár külső falának vonalát, része lehetett egy olyan rezidenciának, amit az akhaimenidák emeltek, és a Kr. e. 4. század során épült, nem pedig korábban.³³ A megújult Ramat Racheli ásátások támogatják érvelésünket. A feltáró régészek szerint a helyszín harmadik építési fázisa a perzsa korszakra tehető (Kr. e. 6–4. század vége). Ehhez a fázishoz jelölték ki egy nagy (mintegy 20×30 méteres), téglalap alapú épület maradványait, amelyet a második fázisból való palotakomplexum észak-nyugati oldalán építettek. Úgy tűnik, hogy az épületet nem önálló struktúrának tervezték, hanem egy meglévő épületegyüttes új szárnyának, vagyis a palota nyugati vonalában fekvő erődtorony északi kiterjesztésének. Azonban az ehhez az építési fázishoz kapcsolódó, csak rétegtanilag megalapozott cserépedény-gyűjteményhez tartozik a padlózat szintjén talált három korsó és edény, amelyek időben a Kr. e. 4. századra helyezhetők.³⁴

Az Ötödik Szatrapia déli határánál az „új építészeti tájkép” mögött általánosságban és Jehúd tartomány esetében különösen is³⁵ a Kr. e. 4. század első felének két további fejleménye érdemel külön figyelmet.

³¹ JOEL P. WEINBERG: *The Citizen-Temple Community*, JSOT Press, Sheffield, 1992. Meg kell jegyeznünk, hogy WEINBERG véleményével ellentétben a jeruzsálemi templom körül összegyűlt polgárok kormányzóját és Jehúd-tartomány kormányzóját nem tekinthetjük egyazon személynek, vagyis a templom körül összegyűlt polgárok közössége nem volt azonos a teljes provinciával, sem demográfiailag, sem területileg. Másrésztől, bár WEINBERG elméletének számos premisszáját alaposan és megfelelően bírálták, hajlamosan vagyunk egyetérteni SKAVAL, aki szerint számos kritikai hang „hajlamos alábecsülni egy lényeges tényt a fogság utáni Júdával kapcsolatban, miszerint a templom volt az egyetlen fontos őshonos intézmény a fogságból való visszatérés után, mivel a királyságot már nem lehetett helyreállítani” (JEAN LOUIS SKA: „Persian Imperial Authorization”. *Some Question Marks*, in James W. Watts [ed.]: *Persia and Torah. The Theory of Imperial Authorization of the Pentateuch*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2001, 161–182, főleg 174–176, bősséges szakirodalommal, idézet: *ibid.*, 176). Vagyis a fogság utáni közösség a Templom körül, nem pedig a királyi palota körül épült újjá.

³² NADAV NA'AMAN: *An Assyrian Residence at Ramat Rahel?*, *TA* 28 (2001) 260–280.

³³ ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: *Redating Lachish Level I*, *op. cit.*, 183.

³⁴ ODED LIPSCHITS *et al.*: *Palace and Village, Paradise and Oblivion. Unraveling the Riddles of Ramat Rahel*, *NEA* 73 (2010/4) 2–49, főleg: 36, Fig. 38a-b.

³⁵ Úgy tűnik, Roboám erődített városainak listáját, amely csak a 2Kron 11,5–12-ben tűnik fel, szintén ennek az időszaknak kell tulajdonítanunk (lásd RAN ZADOK: *On the Reliability of the Genealogical*

2.2. Júda pénzügyi gazdasága

Azt mondják, hogy Júda pénzverése inkább a templomi szükségleteket szolgálta, mint általában véve a gazdaságot.³⁶ Az a tény, hogy a legtöbb pénzérme felirata óhéber (és nem az általánosan elterjedt arámi), támogatja az efféle feltételezést. Ha a pénzérméket templomi célra használták (fejadódíjakra és hasonlókra), magyarázatot tudunk adni héber feliratukra is, amelyek bizonyos módon „megtisztultak” hagyományos világi szerepüktől, így könnyebben használták azokat a templomban. Végül a pénzérmék forgalomba kerülése (főleg abban a régióban, amit Jehúd perzsa tartományként határoznak meg)³⁷ kis címletekben (súlyukat tekintve 0.5 [grh, 1/24 šql] vagy 0.25 [fél-grh, 1/48 šql] gr)³⁸ és tisztán (átlagosan 97% ezüsttartalommal), kezdve egy efféle magyarázatnak.³⁹ Mindaddig mintegy 20 perzsa időszakból származó yhd-típusú pénzérmét dokumentáltak. Jeruzsálem az akhaimenidák uralma alatt kis ezüstérmét veretett, amelyen a tartomány rövidített yhd neve állt (és ritkábban a teljes yhwd), olykor azonban személynevek és címek feliratát is megtaláljuk.⁴⁰ Stílus szempontjából az érmék athéni (általában az érme fej-oldalán Athéné található, másik, írás-oldalán pedig egy bagoly és egy olajág, valamint a yhd vagy yhwd felirattal a hátoldalán) vagy júdabeli

and Prosopographical Lists of the Israelites in the Old Testament, *TA* 25 [1998] 228–254, 245). A kérdés továbbra is vitatott a szakirodalomban, a lista keletkezési ideje vélemények szerint lehet Roboám, Hiskija vagy Jozija ideje. Legutóbb ISRAEL FINKELSTEIN: Rehoboam's Fortified Cities (II Chr 11,5–12): A Hasmonean Reality?, *ZAW* 123 (2011) 92–107 felvetette, hogy a listák a Hasmoneus-kori realitásra reflektálnak. Mi azonban hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy a listáknak kapcsolódniuk kell a Kr. e. 4. század első felének régiós átszervezéséhez. Egy további régészeti, történeti igazolását ennek a forgatókönyvnek máshol fogjuk bemutatni.

³⁶ YIGAL RONEN: Some Observations on the Coinage of Yehud, *INJ* 15 (2003–2006) 29–30; OREN TAL: Coin Denominations and Weight Standards in Fourth-Century BCE Palestine, *INR* 2 (2007) 24–25. Ezért logikus az a feltételezés, hogy Júda pénzeszköze alapvetően fejadóként szolgált; például JACOB LIVER: The Half-Shekel Offering in the Biblical and Post-Biblical Literature, *HTR* 56 (1963) 173–198; JOACHIM SCHAPER: Jerusalem Temple as an Instrument of the Achaemenid Fiscal Administration, *VT* 45 (1995) 528–539; utóbbi felvetette, hogy két különböző adózási rendszer volt használatban a jeruzsálemi Templomban: az egyik a perzsa, a Szatrapia szintjén szervezve, a másik a helyi. Követve SCHAPER érvelését, a helyi, őshonos pénzérmék szolgálták az utóbbit, vagyis a helyi adózási rendszert a forgalomban és használatban lévő tartományi érmék miatt.

³⁷ DONALD TZVI ARIEL: The Coins from the Surveys and Excavations of Caves in the Northern Judean Desert, *Atiqot* 41 (2002/2) 287–288, 3. táblázat.

³⁸ YIGAL RONEN: Some Observations on the Coinage of Yehud, op. cit., 29–30; OREN TAL: Coin Denominations and Weight Standards in Fourth-Century BCE Palestine, op. cit., 19–20.

³⁹ A kémiai elemzéshez és az ezüst tisztaságához lásd HAIM GITLER – CATHARINE LORBER: A New Chronology for the Ptolemaic Yehud Coinage, *AJN* 18 (2006) 19–25.

⁴⁰ Vagyis: yhzqyh hplh, yhzqyh, vö. YA'AKOV MESHORER: *A Treasury of Jewish Coins. From the Persian Period to Bar Kokhba*, Yad Ben-Zvi Press, Jerusalem, 2001, 14–16, Nos. 22.26; HAIM GITLER – CATHARINE LORBER: A New Chronology for the Yehizkiyah Coins of Judah, *SNR* 85 (2008) 61–82, főleg az 1. Jegyzék az alternatív nézethez.

stílusúak (változatosabb, istenségeket, embereket, állatokat és növényeket ábrázoló motívumokkal).⁴¹

Különösen érdekesek a júdabeli stílusban közrebocsátott érmék, amelyeken az akhaimenida király feje látható.⁴² Hogy lehet az, hogy a legelterjedtebb, jelenleg *yhd*-típus néven ismert pénzérme kapcsolatban állt a templomi gazdálkodás során használatos pénzzel? Felvetjük, hogy az akhaimenida motívumokat – amelyek a perzsa hátsországból származnak, és másolatai megjelennek a főníciai, dél palesztinai és főleg a jeruzsálemi (*yhd*) pénzsorozatokban – tekinthetjük a perzsa birodalmi hatalom és ideológiák kifejeződéseinek. E megközelítés szerint az akhaimenidák manipulálhatták a király művészeti ábrázolásait, amelyek sajátos kommunikációs formák voltak, hogy támogassák és előmozdítsák a hivatalos ideológiát. Még ha az akhaimenida király motívuma a *yhd* pénzérmén csupán a birodalmi ikonográfiát jellemzi is, az ilyen motívumok társadalmi behatásai nagyfokú lojalításra utalnak a júdabeli alárendeltek között. Bár nagyon valószínűtlen, hogy ezeket a pénzeket az akhaimenida király tisztelete inspirálta volna, a pénzérmék megerősítették a Jehúd tartomány fölötti perzsa uralmat az egyiptomi fenyegetéssel szemben. Nem véletlen egybeesés, hogy Júdában a Kr. e. 4. század során láthatóan megemelték a kivetett fejadót Nehemiás idejében „egyharmad *šql*”-tól egészen „a szent mérték (*šql hqđš*) által meghatározott fél *šql*”-ig vagy *bq*-ig, ahogy a Pentateuchusban áll. Ez utóbbi nagy valószínűséggel visszavezethető Ezdrás idejére. Ha pedig így van, ennek hátterében valószínűleg meg kell látnunk a növekvő achemenida jelenlétet a térségben, amely sokkal magasabb fokú pénzügyi beavatkozást igényelt az építkezések, a kötelező katonai szolgálat és a helyőrségek területén.⁴³

Itt ismét azt kell hangsúlyozni, hogy a fejlett pénzalapú gazdaság – vagy még pontosabban, a „kis változás” Palesztina déli tartományaiban (Filisztiá, Samaria, Jehud és Edom) – nyilvánvaló, főleg a Kr. e. 4. századtól. Az ezt megelőző szakaszban nagyobb címleteket vertek (főleg Filisztiában). Hasonlóképpen azt is meg kell jegyeznünk, hogy a perzsa időszak dél-palesztin pénzérméit nem szabályos bázis alapján verték. Valószínűleg csak

⁴¹ YA'AKOV MESHORER: *A Treasury of Jewish Coins. From the Persian Period to Bar Kokhba*, op. cit., 6–19, *passim*.

⁴² HAIM GITLER: Identities of the Indigenous Coinages of Palestine under Achaemenid Rule. The Dissemination of the Image of the Great King, in: Panagiotis P. Iossif et al. (eds.): *More than Men, Less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship*, Peeters, Leuven, 2011, 105–119.

⁴³ ANDRÉ LEMAIRE: Taxes et impôts dans le Sud de la Palestine (IVe siècle avant J.-C.), *Transuephratène* 28 (2004) 133–142; JACOB LIVER: The Half-Shekel Offering in the Biblical and Post-Biblical Literature, op. cit. Eszerint figyelembe kell vennünk az akhaimenida előkészületeket Egyiptom ismételt meghódítására.

hivatalos alkalmakkor és szükség esetében bocsátották ki; pl. adókra, tranzakciókra vagy hogy megünnepeljék a város/tartomány függetlenségét (vagy hogy új jogokat nyert). A júdai pénzverést, mint a többi korai pénzverést (Palesztina déli részén és máshol), úgy tűnik, hogy korlátozott választékkal és korlátozott létszámú népesség használta. Ezt támasztja alá az összes perzsa (és korai hellenisztikus) júdai érme, amelyet ismerünk, és az a gyér számú júdai érme, amelyek ellenőrzött régészeti ásatásokról származnak.⁴⁴ A Kr. e. 4. századi kis címletű pénzverés Júdában (a *grh* és a fél-*grh*) nyilvánvalóan a dél-palesztin érmék „második pénzverési szakaszában” fordult elő, amelyet sok kutató az első szakasznak vélt. Ez azt jelenti, hogy a felhalmozott bizonyítékok alapján a palesztin pénzalapú gazdaságok Filisziában kezdődtek a *šqln* („tetradrachmák”) és a *rb'n* („drachmák”) bevezetésével, míg a kisebb címleteket csak azután vezették be, hogy a helyi és a szomszédos hatóságok (Samaria, Júda és Edom) szélesebb körben elismerték a helyi pénzverés gazdasági előnyeit. A kisebb címletek (Júda esetében a *grh*, fél-*grh* és kisebb töredékek) nemcsak a szélesebb körű rugalmasságot tették lehetővé a mindennapi gazdasági életben és főleg a kultikus tranzakciónál, hanem megkönnyítették a vagyonosodást is.

2.3. A *yhd/yh* pecsétjelzéssel ellátott agyagedények

A forgalomban lévő, fogantyújukba pecsételt *yhd/yh* arámi betűs tároló agyagedények további bizonyítékként szolgálnak Jehúd tartomány határainak meghatározásához, mivel ezeket a lenyomatokat – néhány kivételtől eltekintve – az egyértelműen júdai területként meghatározott helyeken találták.⁴⁵ Tekintettel arra, hogy a korai/késő perzsa, valamint a késő perzsa/korai hellenisztikus rétegek Júdában gyakran nincsenek pontosan meghatározva, a korai és a késői pecsétlenyomatok közötti megkülönböztetés általában az írás paleográfiájára alapozottan történik. Legutóbb DAVID VANDERHOOFÉ és ODED LIPSCHITS javasolt egy új kronológiai keretet Júda pecsétnyomatainak tanulmányozásához. A két kutató megkülönbözteti a „korai” (Kr. e. 6. század – 5. század vége), a „köztes” (Kr. e. 4–3. század) és a „késői” (Kr. e. 2. század) csoportokat, amelyeket elsősorban paleográfiai bizonyítéka alapozva határoznak meg. A pecsétnyomatok számszerűsítése

⁴⁴ DONALD TZVI ARIEL: *The Coins from the Surveys and Excavations of Caves in the Northern Judean Desert*, op. cit., 287–288, 3. Lista.

⁴⁵ EPHRAÏM STERN: *Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period 538–332 B.C.*, Aris & Phillips – Israel Exploration Society, Warminster – Jerusalem, 1982, 202–213; Uő: *Archaeology of the Land of the Bible*, op. cit., 545–551.

a „köztes típusok” túlsúlyát mutatja (mintegy 54%).⁴⁶ A több száz szabványosított pecsétnyomónak és forgalmazási helyének köszönhetően logikus feltételezni, hogy a Kr. e. 4. századi Júda egy közigazgatási átszervezésen ment keresztül, egyrészt igazodott az Akhaimenida Birodalomhoz, másrészt annak belső, kultikus igényeihez (vagyis annak templomához).⁴⁷ Bár a pecsétes fogantyúval ellátott tárolódedények funkciója vitatott,⁴⁸ azok a helyszínek, ahol a pecsétnyomatok többsége előkerült (Jeruzsálemből és Ramat Rahelből), valószínűleg kultikus és adminisztratív gócpontok voltak, amelyek (ennek megfelelően) termelési és forgalmazási központokként is működtek. A pecsétek hivatalos (tartományi), helyi, papi vagy inkább papi tekintéllyel megjelölt, az egyes folyadékok (bor és/vagy olaj) és esetleg gabonák (a búza nem valószínű) fogyasztására, minőségére, tisztaságára és a szabványok által meghatározott mennyiségére vonatkozó jelzések lehettek. Széleskörű megjelenésüket, összehasonlítva a megelőző időszakokkal (Kr. e. 6–5. század vége), a birodalmi politikának az újonnan létrehozott határon történő átszervezés háttérében kell értenünk.⁴⁹

II. MIÉRT?

A fentebb vázolt keretben jobban megérthetjük a Pentateuchus kanonizációját. Ha valaki elfogadja az Ezdrás missziójára vonatkozó alacsony kronológiát, ahogy mi is tesszük, akkor nehezen tudja elkerülni azt a következtetést, hogy a „protokanoziációra”, vagyis a kanonizációra irányuló első lépés (Kr. e. 398-tól) az Egyiptomból való perzsa kivonulást követő új geopolitikai realitáshoz kapcsolódott. Ugyanakkor az Ezdrásra

⁴⁶ ODED LIPSCHITS – DAVID VANDERHOOF: *Yehud Stamp Impressions in the Fourth Century B.C.E.*, főleg 80–84 [»köztes típusok «]; IDEM: *A New Typology of the Yehud Stamp Impressions*, *Tel Aviv* 34 (2007) 12–37, 25–29 [»A köztes csoport: 13–15. típusok «]; IDEM: *The Yehud Stamp Impressions. A Corpus of Inscribed Impressions from the Persian and Hellenistic Periods in Judah*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2011, amely alapvetően megismétli a korábbi kiadványok következtetéseit.

⁴⁷ ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: *Redating Lachish Level I*, op. cit., 180–181.

⁴⁸ Vö. EPHRAÏM STERN: *En-Gedi Excavations I*, op. cit., 205–206; DONALD T. ARIEL – YAIR SHOHAM: *Locally Stamped Handles and Associated Body Fragments of the Persian and Hellenistic Periods*, in Donald T. Ariel (ed.): *Excavations at the City of David, 1978–1985, VI. Inscriptions*, 2000, Institute of Archaeology, Hebrew University, Jerusalem, 138–139.

⁴⁹ Már csak azt kell megtudnunk, hogy vajon különleges jelenségnek számítanak-e a pecsétnyomatok Júdában. A helyben készült tárolódedények fogantyújának a kiegészítést megelőző, különböző motívumokkal ellátott és hivatalos szándékú pecsételési gyakorlata, amelyet hosszú, a Kr. e. 8. sz. végétől a Kr. u. 1. sz. közepéig tartó időszak igazol, közvetlenül összekapcsolódott a Templom és papságának (a királyság idején a királyi adminisztráció által szorosan felügyelt) gazdasági tevékenységével. A gyakorlat összekapcsolódik a kultikus igényekkel és a bevétel módjával, ami az egyes javak tisztaságának papi ellenőrzéséből állt, hogy fel lehet-e használni azokat a termékeket a Templomban vagy használhatják-e a zsidó közösség tagjai Júdában. Ez tűnik a leglogikusabb feltételezésnek.

vonatkozó hagyományok történetiségének elfogadása nélkül is úgy tűnik, hogy a Kr. e. 4. század első felének geopolitikai következményei mutatják a Pentateuchus kanonizációjának legésszerűbb keretét.

Vannak, akik kétségbe vonják, hogy meg lehet határozni azokat a sajátos történelmi körülményeket, amelyek elindították egy olyan összetett irodalmi és teológiai munka kanonizációját, mint a Tóra. Kétségtelen, hogy a Pentateuchust alkotó szövegegységek megírása és azok egy egységes egészbe történő rendezése hosszú és összetett folyamat. Itt azonban csak a kanonizáció kezdő lökése foglalkoztat bennünket. Nem tagadjuk, hogy a későbbiekben voltak a Pentateuchust érintő bizonyos redakciók és módosítások.⁵⁰ Ahogy azonban GOODY rámutatott, egy szándékos válogatási folyamatról van szó, ahol bizonyos hagyományokat kifejezetten beillesztenek, míg másokat tudatosan kizárnak.⁵¹ Vagyis törekvésünk, hogy megvizsgáljuk a kortárs geopolitikai dinamikák és a Pentateuchus kanonizációja közötti kapcsolatot, igazolást nyert. Érvelésünk szerint az egyiptomi provinciában történt lázadás váltotta ki egy új ütközőzóna megalapítását, amelyet az akhaimenida birodalmi berendezkedés és ellenőrzés kísért. Ez kétségtelen vízvonalzó volt Jehúd fogság utáni közösségének történelmében. Továbbá jelentős ideológiai átgondolást igényelt, amelynek eredményeképpen, ahogy felvetettük, első lépésben megkezdődött azoknak a fontos irodalmi szövegegységeknek az összeállítása, redakciója és kanonizálása, amelyekből előállhatott a Tóra.⁵²

A Tóra protokanonizációjának az Ötödik Szatrapia újonnan megalapított déli határának széles geopolitikai körülményei közé helyezésével nem csatlakozunk a Tóra perzsa „birodalmi engedélyének” elméleteihez, miként

⁵⁰ Például ECKART OTTO: *The Pentateuch in Synchronical and Diachronical Perspectives. Protorabbinic Scribal Erudition Mediating Between Deuteronomy and the Priestly Code*, in Eckart Otto – Reinhard Achenbach (eds.): *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, op. cit., 31, 69. lábjegyzet; KONRAD SCHMID: *The Late Persian Formation of the Torah*, op. cit., 240, tisztázza a proto-Pentateuchus redakció jelentését; REINHARD ACHENBACH: *The Pentateuch, the Prophets, and the Torah in the Fifth and Fourth Centuries B.C.E.*, op. cit., 253–285; PAKKALA szerint csak a Pentateuchus egyes részeit kell figyelembe vennünk (például MTörv 31,9–13), amelyek a Neh 8-tól függenek, és nem fordítva, JUHA PAKKALA: *Ezra the Scribe*, op. cit., 157; a látszólag korai hellenisztikus kiegészítések (például Kiv 4,6–7), amelyeket olyan „ellentörténetként” kell értenünk, amely egy zsidóellenes hellenisztikus polémiával szemben fogalmazódott meg, amikor leprás emberként mutatja be Mózeszt, lásd THOMAS RÖMER: *Moses Outside the Torah and the Construction of a Diaspora Identity*, op. cit.

⁵¹ JACK GOODY: *Canonization in Oral and Literate Cultures*, in Arie van der Kooij – Karel van der Toorn (eds.): *Canonization and Decanonization*, Brill, Leiden, 1998, 3–16.

⁵² Az interkulturális szempontoz, beleértve azt a gondolatot is, hogy konkrét események és geopolitikai körülmények tekinthetők szociális katalizátornak a kanonizálás folyamatának kezdetéhez, lásd például TERJE STORDALEN: *The Canonization of Ancient Hebrew and Confucian Literature*, JSOT 32 (2007) 3–22.

FREI és más kutatók.⁵³ Ahogy számos kutató rámutatott, a *Reichsautorisation* eszméjét, amely szerint a kanonizált Pentateuchus a birodalmi kontroll eszközeként működött, nehéz fenntartani.⁵⁴ Ugyanakkor hajlunk arra, hogy egy előírt birodalmi engedélyezés produktuma helyett a Tóra kanonizációját a júdai (nagy valószínűséggel Ezdrás irányítása alatti) papi körök egy új geopolitikai realitásra adott tudatos válaszánaak kell tekintenünk.

A számos különféle hagyomány egyetlen irodalmi műbe való kanonizálása, amelynek alapvető premisszáit osztották a papi iskola tagjai és a deuteronomisták, valamint az Izrael földjén és a diaszpórában élők, nagyban hozzájárult a kollektív zsidó identitás kikristályosításához, és ez nagyon kellett a fogság utáni közösség túléléséhez.⁵⁵ Amikor az új közösségi identitást egyeztetniük kellett mind a perzsa hatóságokkal, mind pedig a helyi, nem júdai népcsoportokkal, akkor hangsúlyozták az időtlen idők óta

⁵³ PETER FREI: *Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1996.

⁵⁴ Amint azt számos hozzászólás igazolta a JAMES W. WATTS szerkesztette *Persia and Tora* című kötetben. Az elmúlt években nem volt hiány azokból a lehetséges forgatókönyvekből, amelyek azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy a Pentateuchus kanonizációja és kihirdetése valamilyen módon perzsa birodalmi célokhöz kapcsolódik. BERQUIST elemzése szerint például a júdabeli kánont változékonyságainak köszönhetően nem lehet igazából birodalmi terméknek tekinteni, a birodalmi kanonizációt előírták a kolonizált Júdánaak I. Dariusz uralkodása alatt azzal a céllal, hogy a birodalmi hatalmat fejezze ki (JON L. BERQUIST: *Postcolonialism and Imperial Motives for Canonization*, *Semeia* 75 [1996] 15–35). Ez a nézet azonban belső ellentmondásokról szenved, és kevés visszhangra talál a Kr. e. 5. század eleji régészeti/történelmi valóságban. Másrészt ZLOTNICK-SIVAN felvetette, hogy a Kiv. 15. fejezeteinek redakciója Kr. e. 530–525 közé helyezhető, és Egyiptom-ellenes perzsa propagandát tükröz. A kutatónő rekonstrukciójában az egyiptomi fogságból való kivonulást megkreatálva a júdabeli felsőbb körök ideológiailag megindokolták a Perzsa Birodalom egyiptomi hódítását (HELENA ZLOTNICK-SIVAN: *Moses the Persian?* *Exodus* 2, the ›Other‹ and Biblical ›Mnemohistory‹, *ZAW* 116 [2004] 189–205). Ezt a rekonstrukciót elég valószínűtlennek tartjuk, és nem csupán a Kiv. 15. fejezeteinek ilyen szűk kronológiai kerete miatt. Egyszerűen nehéz elhinni, hogy a perzsa hatóságoknak szükségük lett volna bármiféle ideológiai igazolásra a (többek között) júdabeli alattvalóktól nyugatra történő terjeszkedésükhöz, nem beszélve a bonyolult, rejtett üzenet valószínűtlenségéről (hiszen a Pentateuchus héberül íródott), amelyet a perzsa oldalon helyesen értelmeztek és fejtettek meg.

⁵⁵ Vö. JEAN LOUIS SKA: *Persian Imperial Authorization*, op. cit., 161–182. Az „egész népnek” a Tóra kötelező tekintélye alá rendelését feltétlenül hangsúlyozni kell (vö. GARY N. KNOPPERS: *Beyond Jerusalem and Judah. The Mission of Ezra in the Province of Transeuphrates*, *EJ* 29 [2009] 78*–87*). Ebben a tekintetben Mózes szerepe a diaszpóraidentitás megalkotásához alapvető fontosságú. RÖMER rámutat arra, hogy a Mózes etiópiai feleségére vonatkozó hagyomány a vegyesházasságot akarja legitimálni, és valószínűleg a diaszpóra környezetéből ered (THOMAS RÖMER: *Moses Outside the Torah and the Construction of a Diaspora Identity*, op. cit.). Ha pedig így van, Ezdrás vegyesházasságokat tiltó rendelkezéseit a diaszpóraorientált hagyomány midrásszerű értelmezésének kell tekintenünk, amely főleg a helyi közösség hívóinak szól. Más szavakkal, Jehúd őslakos közösségének, valamint az elit hatalmának megőrzése miatt a jeruzsálemi templom létezése által engedélyezték, amit vonakodva megengedtek külföldön, és amit nem toleráltak helyi szinten. Ebből a szempontból, ha a Neh. 8-ban olvasható beszámoló eredetileg az Ezd. 8. és 9. fejezetét kapcsolta volna össze, akkor egy kis meglepetés, hogy a midrási értelmezés, amely megtiltja a vegyesházasságot helyi szinten, követi a pán-júdaorientált mózesi Tóra bemutatását Jeruzsálem népének.

fennálló jogot, amellyel egy „Isten által kiválasztott nép” birtokol egy területet. Az uralkodó perzsa közigazgatás számára viszont vonzóknak tűnt a lehetőség, hogy ez a nép egy írott törvény által – és nemcsak a gazdasági előnyök vagy a perzsa sereg logisztikai támogatása okán – ellenőrizhető legyen. Az istenségek kultúrák közötti lefordíthatóságának kontextusában, ahol „egy adott kultúrához tartozó nép, leggyakrabban a magas elit szintjén, kifejezetten elismeri, hogy más kultúrák istenségei éppen olyan valóságosak, mint a sajátjai”,⁵⁶ előny lett volna, hogy egy olyan nép áll az ő oldalán, amelynek Istene (legalábbis állításuk szerint) legyőzte Egyiptom isteneit.

De itt sokkal több forog kockán. Ahogy BRUNS felvetette, „a kanonizáció lényege, hogy garantálja egy szöveg tekintélyét, és nem csupán a szöveg eredetére kell tekintettel lenni, szemben más versenytársakkal – ez technikailag egyszerűen a hitelesség kérdése volna –, hanem tekintettel kell lenni a jelenre és a jövőre, amelyben kötelező szöveggé uralkodni vagy kormányozni fog”.⁵⁷ A kanonizáció valódi célja BRUNS szerint a szövegek közötti különbségtétel: melyek azok, amelyek egy adott helyzetben hathatósak, és melyek nem azok. Más szavakkal ez mindig a tekintély és a hatalom kérdése. Milyen tekintélyt és hatalmat nyerhettek a fogság utáni közösség és azok vezetői a Pentateuchus kanonizációjával? Másrészt a kanonizáció hogyan szolgálhatta a perzsa uralom javát?

A Pentateuchus összetettsége és belső ellenmondásai, amelyek továbbra is foglalkoztatják a biblikus kutatók mai nemzedékét, felbecsülhetetlen értékek a fogság utáni júdai közösség számára. A perzsa hatóságok nem értették meg a júdai törvények és alapítómítoszok bonyolultságát akkor sem, ha arámiul írták volna le azokat. Birodalmi nézőpontból az lehetett a legfontosabb, hogy a központi üzenet(ek)et a Pentateuchus kánoni változatának kihirdetése hordozta. Vagyis a hagyományblokkoknak a Pentateuchus formájába történő redakciója és kanonizációja biztosította a kapcsolatot a múlt és a felhatalmazott értelmezők között.⁵⁸ Ez utóbbi nagy mértékben olyan papi körökből állt, akik válaszoltak az új geopolitikai realitásokra. Mindaddig, amíg az értelmezők voltak a felelősek a szöveg értelmének továbbadásában (módosítások nem kizártak), képesek voltak különböző üzeneteket közvetíteni az egyes hallgatóságok felé (vagyis a helyi, júdai lakosság

⁵⁶ MARK S. SMITH: *God in Translation. Deities in Cross-cultural Discourse in the Biblical World*, Eerdmans, Grand Rapids (MI) – Cambridge (U.K.), 2008, 6.

⁵⁷ GERALD L. BRUNS: *Canon and Power in the Hebrew Scriptures*, *CrInq* 10 (1984/3) 462–480, főleg 464.

⁵⁸ Vö. JONATHAN Z. SMITH: *Sacred Persistence: Toward a Redescription of Canon*, in Uó (ed.), *Imagining Religion. From Babylon to Jonestown*, University of Chicago Press, Chicago – London, 1982, 36–52.

és szomszédai, a diaszpóra vagy a perzsa hatóságok felé). A Pentateuchus legerőteljesebb üzenete az Egyiptomból való kivonulást és a Sínai-hegyen történt tóraátadást Izrael népének alapítómítoszaként jelöli meg. A Tórát Mózes közvetítette, aki prófétaként tűnik fel, úgy tünteti fel önmagát, mint akinek nincs hozzá hasonló utódja.

A rendelkezésre álló anyagokból válogatott részek kanonizálásával a júdabeli írástudók (és vezetők), akik a Perzsa Birodalom központjából jöttek, mélyen megértették a perzsa birodalmi ideológiát és retorikát. Ahogy a tanulmány első részében már említettük, a Pentateuchus keletkezésével kapcsolatos jelenlegi vélemények általában azzal a feltételezéssel élnek, hogy léteztek különálló, komplex blokkok, ahol a kisebb szövegegységek (pl. az őstörténet, pátriárkatörténetek, a kivonulásra vonatkozó hagyományok stb.) fokozatosan kristályosodtak nagyobb irodalmi egységekbe, mielőtt még a deuteronomista és a pápi redaktorok módosították és egybeszerkesztették volna azokat.⁵⁹ Ha van bármiféle érvényessége a Hexateuchus-tézisnek, OTTO elemzésének, amely szerint írástudó redaktorok formálták meg a Hexateuchust a Kr. e. 5. században (Nehemiás jeruzsálemi tevékenységének időszakában), akkor annak a mi rekonstrukciónk kontextusában végtelen sok értelme van.⁶⁰ Ahogy már máshol rámutattunk,⁶¹ a települési minták igazoltak Júda régiójában a Kr. e. 5. században, ami pedig azt sugallja, hogy a perzsa hatóságok szándékosan engedtek egy bizonyos fokú függetlenséget a terület benépesítésével kapcsolatban: először megengedték az újon-

⁵⁹ RUSSELnek az Egyiptomra és a kivonulásra vonatkozó, Héber Bibliában fellelhető hagyományokra irányuló elemzése szerint kezdetben legalább három különböző regionális hagyomány kapcsolódott egy epizóddhoz (STEPHEN C. RUSSELL: *Images of Egypt in Early Biblical Literature: Cisjordan-Israelite, Transjordan-Israelite, and Judahite Portrayals*, Walter de Gruyter, Berlin, 2009; illetve: KAREL VAN DER TOORN: *The Exodus as Charter Myth*, in: J.W. van Henten – A. Houtepen (eds.): *Religious Identity and the Invention of Tradition*, 2001, 113–127; lásd ugyanakkor C. BERNER: *Die Exoduserzählung, das literarische Werden einer Ursprungslegende Israels*, 2010).

⁶⁰ ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit.; UÓ: *The Pentateuch in Synchronical and Diachronical Perspectives*, op. cit.; IDEM: *Die Tora*, op. cit.; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora*, op. cit.; ERNST AXEL KNAUF: *Towards an Archaeology of Hexateuch*, in: Jan Christian Gertz et al. (eds.): *Abschied vom Jahwisten. Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, Walter de Gruyter, Berlin, 2002, 275–294; THOMAS RÖMER – MARC Z. BRETTLER: *Deuteronomy 34 and the Case for a Persian Hexateuch*, *JBL* 119 (2000) 401–419. Bár VAN SETERS véleménye szerint „a Hexateuchus egy kutatói agyszülemény, és az összes redaktort is azért találták ki, hogy támogassák azt, de azok is csupán a tudományos találfelkészítés pusztá fantáziái” (vö. JOHN VAN SETERS: *Deuteronomy between Pentateuch and the Deuteronomistic History*, *HTS* 59 [2003] 955); mi azonban ezt a megközelítést nehezen tudjuk elfogadni, amely az ún. „Jahvista történetíró” invencióján alapul, amelyik későbbi, mint a Deuteronomista, és visszautasítja a Pentateuchus vagy bármilyen más redaktor elképzelését (pl. JOHN VAN SETERS: *Prologue to History. The Yahwist as Historian in Genesis*, Westminster John Knox Press, Louisville (KY), 1992; UÓ: *The Pentateuch. A Social-Science Commentary*, Bloomsbury T&T Clark, London, 1999).

⁶¹ ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL: *Redating Lachish Level I*, op. cit., 188–189.

nan létrehozott vidéki közösségek szerveződését, azután bevonták azokat egy szigorú adórendszerbe. Ezeknek a közösségeknek a szervezése és térbeli megoszlása magyarázható belső kreációként is („önszerveződési folyamat”) a Kr. e. 5. század alatti szigorú ellenőrzést mellőző birodalomban. A területi terjeszkedés utáni törekvések, amelyek tükröződtek Józsué könyvében, illeszkednek a szoros birodalmi ellenőrzés hiányához Júda hegyvidékén, és megerősítik azt az elképzelést, hogy a Hexateuchus redakciója központi jelentőségű volt Nehemiás köre számára.⁶² Feltételezhetjük, hogy ami kiváltotta Júda szomszédainak aggodalmát, ahogy a Neh 2,10–20-ban látjuk, az nem annyira Jeruzsálem városfalának újjáépítése volt, hanem inkább a Hexateuchus redaktorainak a terjeszkedési törekvése.⁶³ Ugyanebben a szellemenben OTTO hipotézise a Pentateuchus egy további papi redakciójáról Kr. e. 400 körül, amely felölelte a *továbbírást* és a *kiegészítéseket*, valamint Józsué könyvének elhagyását,⁶⁴ egy további megerősítést szolgálja a mi régészeti, történeti irányultságú forráskönyvünknek. Valóban, a rendezett birodalmi uralom időszakában az Ötödik Szatrápiában a perzsák egyiptomi kivonulását illetően az izraeliták katonai honfoglalás-története rosszállással találkozott volna a birodalmi hatóságok részéről. Éppen ezért a kivonulás lett központi, nemzeti mítoszszá.

⁶² Nem értünk egyet azokkal az elméletekkel, amelyek szerint a Józsué könyvében elbeszélte honfoglalás-történeteket a perzsa időszakban *találták ki*, egyfajta „utópisztikus kiáltványként, azzal a céllal, hogy támogassák a visszatérési projektet, amelyre ilyen szempontból soha nem került sor” (vö. MARIO LIVERANI: *Israel's History and the History of Israel*, Acumen Publishing, Durham, 2005, 272). Az ilyen utópisztikus történetek sokkal korábbi eredetűek a bibliai történetírás kontextusában (lásd NADAV NA'AMAN: *The Past that Shapes the Present: The Creation of Biblical Historiography in the Late First Temple Period and after the Downfall*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 2002 [héberül]).

⁶³ Régészeti szempontból nincs meggyőző bizonyíték a városfal perzsakori datálására, bár az akkori város területét alaposan feltárták (vö. ISRAEL FINKELSTEIN: *Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period*, op. cit., 502–520). A jeruzsálemi városfal megjavításának olyan bemutatása, mint ami fő kiváltó oka a Nehemiás tevékenységével szembeni ellenállásnak (Neh 2,10–20), későbbi újjraértelmezése lehet olyan eseményeknek, amelyek a legnagyobb valószínűséggel a Hasmoneus-időszakhoz tartoznak (vö. JACOB L. WRIGHT: *Rebuilding Identity*, op. cit., 67–127, *passim*). Meg kell jegyeznünk, hogy NIHAN szerint a Pentateuchus leválasztása a Korábbi Próféta elbeszéléseitől azért következett be, mert Mózes Törájának az volt a célja, hogy mind Júda, mind Samaria lakói elfogadják (CHRISTOPHE L. NIHAN: *The Torah between Samaria and Judah. Schechem and Gerizim in Deuteronomy and Joshua*, in Gary N. Knoppers – Bernard M. Levinson (eds.): *The Pentateuch as Torah*, op. cit., 187–223. *Ez tanulmány olvasható folyóiratunkban is a 75–114. oldalon – a szerk.*). Ebben a tekintetben KNOPPERS árnyalt elemzése a Jehúd és Samaria közötti jelentős kapcsolatokról különösen is sokatmondó (GARY N. KNOPPERS: *Revisiting the Samaritan Question in the Persian Period*, in Oded Lipschits – Manfred Oeming (eds.): *Judah and the Judeans in the Persian Period*, op. cit., 265–289).

⁶⁴ ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit.; Uő: *The Pentateuch in Synchronical and Diachronical Perspectives*, op. cit.; Uő: *Die Tora. Studien zum Pentateuch*, op. cit.; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora*, op. cit. Jegyezzük meg, hogy ACHENBACH datálásai a Hexateuchus és a Pentateuchus redakciójára vonatkozóan kissé eltérők.

Ahogy COHN és mások kimutatták, VAN GENNEP híres, átmeneti rítusok hármas struktúrájának egészében Izraelnek Egyiptomból való kijövele tükröződik.⁶⁵ Az elválasztó szakaszt (*rites de séparation*) megjelöli a végső szakítás a Vörös-tengeren való átkelésnél; a határhelyzeti fázis (*rites de marge/limen*) a pusztában való vándorlás időszakára vonatkozik; végül a befogadás szakasza (*rites d'agrégation*) a Jordánon való átkelésnél és a honfoglalásnál fordul elő. Ez a séma tökéletesen illeszkedik a Hexateuchus elbeszéléséhez. Ugyanakkor annak kontextusában, ami végül kánoni Pentateuchushagyomány lett, a befogadás fázisa homályos fogalomnak tűnik, mivel a honfoglalás és a letelepedés elbeszélése hiányzik. Mindazonáltal a befogadás (vagyis Izrael kivonulása Egyiptomból és amit az szimbolizál) egyik legfontosabb célja továbbra is nyilvánvalóan látható már az elválasztás szakaszában. A szétválasztás végső tette, hogy JHWH a kaotikus tengert kettéválasztja. Amikor az izraeliták előrehaladnak a rend ihlette mennyei világ felé (Ígéret földje), maguk mögött hagyják a káosz világát (Egyiptom).⁶⁶ Úgy tűnik, hogy egy ősi kánaánita/izraelita hagyomány hirtelen átalakult egy erőteljes és megfelelő metaforává, amely Jehúd fogság utáni közössége szempontjából rendkívül hasznos.⁶⁷

Követve a „vakmerő” egyiptomi leszakadást az akhaimenida ellenőrzés alól, az efféle hagyomány kanonizációja azt jelezte a birodalmi hatóságoknak, hogy a júdabeliek Egyiptomot a káosz világának tartották, szemben a kozmikus rend világával, amely központi jelentőségű volt a perzsa birodalmi önértelmezése számára. A Perzsa Birodalom az Újasszír és Újbabiloni Birodalmak utódjaként az egész világ uralmára irányuló törekvésével ugyanazt a birodalmi ideológiát és értékrendet birtokolta és mozdította elő.⁶⁸

⁶⁵ ROBERT L. COHN: *The Shape of Sacred Space. Four Biblical Studies*, Scholars Press, Chico, 1981, 7–23; a témához alapvető tanulmányok lásd ARNOLD VAN GENNEP: *The Rites of Passage*, Routledge – Kegan Paul, London – Henley, 1960; VICTOR TURNER: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Cornell University Press, Ithaca, 1969; UŐ: *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca, 1974.

⁶⁶ A párhuzam ezen cselekvés és Marduknak azon tette között, hogy a vizes Tiamatot kettéosztotta, hogy a káoszból rendet tegyen, feltűnő (pl. THOMAS B. DOZEMAN: *Exodus*, Eerdmans, Grand Rapids (MI) – Cambridge (U.K.), 2009, 298–300; MARK S. SMITH – WAYNE T. PITARD: *The Ugaritic Baal Cycle*, vol. 2., Brill, Leiden, 2009, 255–257).

⁶⁷ FRANK MOORE CROSS: *Canaanite Myth and the Hebrew Epic*, Harvard University Press, Cambridge, 1973; CAROLA KLOOS: *Yhwh's Combat with the Sea. A Canaanite Tradition in the Religion of Ancient Israel*, Brill, Leiden, 1986; BERNHARD W. ANDERSON: *Creation Versus Chaos. The Reinterpretation of Mythical Symbolism in the Bible*, Fortress Press, Philadelphia, 1987.

⁶⁸ Számos vonatkozó tanulmány van, például MARIO LIVERANI: *The Ideology of the Assyrian Empire*, in Mogens Trolle Larsen (ed.): *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires*, Akademisk Forlag, Copenhagen, 1979, 297–317; HAYIM TADMOR: *History and Ideology in the Assyrian Royal Inscriptions*, in F. Mario Fales (ed.): *Assyrian Royal Inscriptions*, Istituto per L'Oriente, Roma, 1981, 13–33; CARLO ZACCAGNINI: *The Enemy in the Neo-Assyrian Royal Inscriptions*.

Ennek az ideológiának az alapvető eleme az az elképzelés, hogy az isteni és az emberi szintek közötti korrekt kapcsolat csak egy olyan királyság szilárd tekintélye alatt nyerhető el, amelynek uralkodóját az istenek hatalmazták fel. A kozmikus rendet csak egy isteni módon kiválasztott birodalom keretein belül lehet fenntartani. A birodalom által kivetített kép célja az volt, hogy biztosítsa alattvalói hűségét: legyenek hálásak, amiért az *oikumené* határain belül vannak. A birodalom feladata pedig az, hogy azokat, akik az isteni rend határain túl élnek a káoszban, terjeszkedése által alávesse a rend birodalmának. A leigázott népek nem mindig eszméltek rá a birodalom igájába való alávetettség előnyeire. Ezért az ő ellenállásukat le kellett győzni erővel és ideológiai propagandával.

Ugyanazon birodalmi ideológiai hagyományon és retorikán belül munkálkodva, a Perzsa Birodalom kidolgozta a birodalmi rend elképzelését, amely fenntartja a végső „rendet/igazságot” (*arta*), szemben azokkal, akik beleesnek a „hazugság” (*drauga*) csapdájába. I. Darius sírfelirata szerint Ahura-Mazda rá ruházta a királyságot, mert a föld „háborgott” (*yaudati*-). Más uralkodókhoz hasonlóan Darius is isteni kiválasztott volt, hogy az istenség eszköze legyen a világot sújtó káosz legyőzésében és a harmónia megvalósításában, amely megkövetelte az engedelmességet a perzsa királynak és Ahura-Mazdának.⁶⁹

Hasonlóképpen a kivonulástörténet magában foglalja azt is, hogy képzelenség megtartani JHWH törvényét a káosz földjén. Ehelyett Izraelnek le

The ›Ethno-graphic‹ Description, in Hans-Jörg Nissen – Johannes Renger (eds.): *Mesopotamien und seine Nachbarn*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1987, 409–424; PETER MACHINIST: On Self-Consciousness in Mesopotamia, in Shmuel Noah Eisenstadt (ed.): *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, Sunny Press, New York, 1986, 183–202; WAYNE HOROWITZ: *Mesopotamian Cosmic Geography*, Eisenbrauns, Winona Lake (IN), 1998; DAVID S. VANDERHOOF: *The Neo-Babylonian Empire and Babylon in the Latter Prophets*, Scholars Press, Atlanta, 1999; AMÉLIE KUHRT: „Greeks” and „Greece” in *Mesopotamian and Persian Perspectives*, Myres Memorial Lectures, Oxford, 2002.

⁶⁹ AMÉLIE KUHRT: The Achaemenid Persian Empire. Continuities, Adaptations, Transformations, in Susan E. Alcock et al. (eds.): *Empires. Perspectives from Archaeology and History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 93–123; PIERRE BRIANT: *From Cyrus to Alexander*, op. cit., 165–203, *passim*; JOSEF WIESEHÖFER: From Achaemenid Imperial Order to Sasanian Diplomacy. War, Peace and Reconciliation in pre-Islamic Iran, in Kurt A. Raaflaub (ed.): *War and Peace in the Ancient World*, Blackwell Publishing, Chennai (India), 2007, 121–140; JON L. BERQUIST: Resistance and Accommodation in the Persian Empire, in Richard A. Horsley (ed.): *In the Shadow of Empire. Reclaiming the Bible as a History of Faithful Resistance*, Westminster/John Knox Press, Louisville (KY), 2008, 41–58. A kozmikus rend egyiptomi fogalmához, a *Ma'at*hoz, amelyet a törvényes és igazságos uralkodónak fenn kell tartani, lásd JAN ASSMANN: *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*, C.H.Beck, München, 1990.

kellett telepednie a kozmikus rend birodalmában, amely a későbbi Perzsa Birodalom határain belül fekszik.⁷⁰

A birodalmi hatalom megszilárdulása az Ötödik Szatrapia déli határánál a Kr. e. 4. század első felében alkalmat nyújtott a júdabeli papságnak, hogy bemutassa a Pentateuchus kanonizált változatát.⁷¹ Az alapvető anyagokat a Hexateuchus formájában már összeállították. A Pentateuchus redakciója azonban, amely kánoniságot biztosított egy alapvetően Egyiptom-ellenes könyvnek, előre látta a birodalmi elvárásokat és hatékonyan megelőzte azokat a terheket, amelyek kedvezőtlen birodalmi kötelezettségek lehettek volna a júdabeli lakosok számára. A Júda tartománya feletti hatalom a papok kezében maradt.

A Pentateuchus kanonizált változatában az ügyesen hangsúlyozott Egyiptom-ellenes álláspontoknak köszönhetően⁷² a Júdához tartozás igazi aktusát az jelentheti a perzsa hatóságok számára, hogy ők jogi és törvényhű

⁷⁰ Megfontolhatjuk az „inkluzív, azaz befogadó monoteizmus” fogalmát (vö: THOMAS THOMPSON: *The Intellectual Matrix of Early Biblical Narrative. Inclusive Monotheism in Persian Period Palestine*, in Diana Vikander Edelman (ed.): *The Triumph of Elohim. From Yahwisms to Judaisms*, Eerdmans, Grand Rapids (MI) – Cambridge (U.K.), 1995, 107–126). Ezt követően felvetették, hogy JHWH azonosítása az ég Istenével (אלהי השמים) értelmezhető Ahura-Mazda helyi megnyilvánulásaként (pl. THOMAS M. BOLIN: *The Temple of יהוה at Elephantine and Persian Religious Policy*, in: Diana Vikander Edelman (ed.): *The Triumph of Elohim*, op. cit., 127–144; JAMES M. TROTTER: *Reading Hosea in Achaemenid Yehud*, Sheffield Academic Press, London – New York, 2001, 151–153). Ez a nézet azonban erőteljesen spekulatív marad.

⁷¹ REINHARD ACHENBACH: *Satrapie, Medinah und lokale Hierokratie. Zum Einfluss der Statthalter der Achämenidenzeit auf Tempelwirtschaft und Tempelordnungen*, *ZABR* 16 (2010) 105–144.

⁷² Vö. JAN ASSMANN: *Mózes, az egyiptomi, Osiris*, Budapest, 2003. Másrészt figyelembe kell vennünk a Pentateuchus bizonyos részeinek szándékos odafordulását a diaszporaelemhez, amelyet Mózesnek az Ígélet földjén kívüli halála elvételéig. A pán-júdabeli közösség bizonyos részei számára a „József-ciklus” fontossága, ahol Egyiptomot inkább kedvezően ábrázolják, ennek kizárását lehetlenné tette. Ugyanakkor, ahogy GREIFENHAGEN helyesen hangsúlyozta, ezeket a hagyományokat a központi, Egyiptom-ellenes elbeszélés domináns hangja felforgatta (FRANZ V. GREIFENHAGEN: *Egypt on the Pentateuch's Ideological Map*, op. cit., 35–49, *passim*). Emellett, mivel az Egyiptom-ellenes álláspont csak akkor jelenik meg, amikor új király támad Egyiptomban, aki nem ismerte Józsefet (Kiv 1,8), nincs ellentmondás a mi forgatókönyvünkkel, mivel az új, gonosz király trónra kerülése és a perzsa uralommal szembeni egyiptomi lázadás közötti allegória észrevehető. A József-történet felvétele a Pentateuchus gyűjteményébe ugyanakkor egy sokkal későbbi valóságot is tükrözhet, amikor egy régi mese látszólag új értelmet kap. A kutatók, akik a József-történetet független irodalmi kompozíciónak tekintik, gyakran egymásnak ellenmondó nézeteket képviselnek annak keletkezési idejéről, eredetéről és céljáról. A témában a szakirodalom meglehetősen kiterjedt (például RAYMOND DE HOOP: *Genesis 49 in its Literary and Historical Context*, Brill, Leiden, 1999, 366–450, *passim*; YIGAL LEVIN: *Joseph, Judah and the Benjamin Conundrum*, *ZAW* 116 [2004], 223–241). Anélkül, hogy hosszas vitába bocsátkoznánk, minden, amit elmondhatok a jelenlegi törekvések keretében, az, hogy figyelembe kell vennünk annak lehetőségét, hogy a József-történetet a Pentateuchus protokanonizált változatához az Izrael földje feletti ptolemaioszi uralom kezdetén illesztették hozzá azzal a céllal, hogy igazolják a megújult, virágzó egyiptomi zsidó közösségi életet (lásd alább).

témákkal foglalkoztak.⁷³ A hűség kérdése súlyos volt. Az egyiptomi fiaszó után az akhaimenida udvarnál sokan tartottak a további lázadásoktól, amelyben az Ötödik Szatrapia együttműködhetett az egyiptomiakkal. Valójában Júda és szomszédai évszázadokon át támaszkodtak az egyiptomi támogatásra a mezopotámiai uralom betöréseivel szemben. Egyiptomot nem csupán természetes szövetségesnek tekintették bármiféle újasszír vagy újbabiloni összeesküvéssel szemben; Egyiptom veszély esetén menedéket is nyújtott.⁷⁴ A Pentateuchus Egyiptom-ellenes üzenetét értelmezhetjük ettől a háttértől eltérően, és a perzsa hatóságok valószínűleg értékelték ezt a szempontot.⁷⁵ Az Egyiptom-ellenes elbeszélés természetesen nem tudta teljesen megakadályozni Júda részvételét a perzsaellenes szövetségekben. Mégis tény, hogy ebben az időszakban Júda, úgy tűnik, elkerülte az egyiptomi irányítású perzsaellenes koalíciókban való részvételt.⁷⁶ Továbbá Nagy Sándor hadjáratainak korai szakaszában Júda hűséges maradt III. Dáriushoz, még akkor is, ha utána hazamenekült Perzsiába (az isszoszi csata után).⁷⁷

Végezetül megfontolhatjuk annak lehetőségét, hogy a Korábbi Prófétaék gyűjteményének kanonizációja, amely a Kr. e. 3. században már javában folyt, összekapcsolható azokkal a geopolitikai átalakulásokkal, amelyeken Palesztina a Ptolemaiosz-uralom alatt átment. Úgy tűnik, hogy egy bizonyos pontnál a korai hellenisztikus időszakban jelentős változások nem történtek

⁷³ Ezt a pontot a pénzeszközzel is kommunikálták, amely ábrázolta a nagy akhaimenida királyt; vö. például HAIM GITLER: *Identities of the Indigenous Coinages of Palestine under Achaemenid Rule*, op. cit., 105–119.

⁷⁴ GARRETT M. GALVIN: *Egypt as a Place of Refuge*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, 65–117. A kémhálózatokat, amelyeket az újasszír udvar alkalmazott, hogy kommunikáljon a tartományi hivatalokkal a Kr. e. 9–7. sz. során, a közelmúltban részletesen feltárták (lásd PETER DUBOVSKY: *Hezekiah and the Assyrian Spies. Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and its Significance for II Kings 18–19*, Pontifical Biblical Institute, Rome, 2006). Hihető módon feltételezhetjük, hogy az újbabiloni udvar is élt a felhalmozott intelligencia lehetőségével, és hogy a perzsa udvar elegendő információval rendelkezett a helyi alárendelték hűtlen magatartásáról, akik összeesküvéseket szöttek Egyiptommal a múltban.

⁷⁵ GREIFENHAGEN átgondolt elemzése a Pentateuchus ideológiai térképén kirajzolódó Egyiptomról, amely hangsúlyozza a zsidók hűségét annak politikai riválisra, a perzsa vezetés irányában, bizonyos szempontból közel áll a mi rekonstrukciónkhoz. Ugyanakkor GREIFENHAGEN tézise azért téves, mert az ő régészeti/történelmi rekonstrukciója tévesen értelmezte a régészeti anyagot, ahogy a tanulmányunk első részében arra rámutattunk. Ez azt eredményezte, hogy a Pentateuchus kanonizációjához általa becsült időintervallum, Kr. e. 450–350, túl széles (FRANZ V. GREIFENHAGEN: *Egypt on the Pentateuch's Ideological Map*, op. cit., 224).

⁷⁶ Bár azt állították, hogy a Tennes-féle lázadás a Kr. e. 4. sz. közepe táján nagy jelentőségű volt Júda számára (DAN BARAG: *The Effects of the Tennes Rebellion on Palestine*, *BASOR* 183 [1966] 6–12), ezt a nézetet már jogosan megváltoztatták (például LESTER L. GRABBE: *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period*, 1. *Yehud. A History of the Persian Province in Judah*, 2004, 346–349; ALEXANDER FANTALKIN – OREN TAL, *Redating Lachish level I*, op. cit., 189, 22. lábjegyzet).

⁷⁷ Josephus Flavius: *Ant.* XI, 317–319.

a Pentateuchus kánoni struktúráján. A Korábbi Próféta kanonizációs folyamata sokkal árnyaltabb egyiptomi megközelítésekkel vette kezdetét, amit talán tekinthetünk a júdai közösségek egyiptomi jelenlétét igazoló kezdeti kísérletnek. A folyamat kapcsolatban áll egy szélesebb körű apologetikus irodalommal, amelyet vagy azért írtak, hogy védelmükbe vegyék ezeket a tartósan Egyiptomban élő zsidó közösségeket, miközben egy független zsidó élet létezett a Hasmonaeus-királyság alatt, vagy párbeszédben álltak olyan görög vagy egyiptomi szerzőkkel, akik a zsidó nemzet ősi gyökereiről és annak helyéről írtak az egyiptomi történelemben.⁷⁸

Magától értetődő, hogy (az első és a második) szír háborúk idején és főleg a Kr. e. 3. század első felében, amikor Palesztina és Júda ptolemaida uralom alatt volt, a júdabeliek és a jeruzsálemiek Egyiptom felé fordították figyelmüket. Érdeemes megjegyezni, hogy szinte Jeruzsálem volt az egyetlen olyan pénzverési joggal bíró város, amely továbbra is ezüsttartalmú, attikai mértéket követő pénzeket verhetett a Diadokhoszok alatt, főleg pedig I. és II. Ptolemaiosz alatt,⁷⁹ míg a lagida királyok a hasonló értéktartományú bronzérmék verését mozdították elő.⁸⁰ Ezek az ezüstérmék valószínűleg templomi használatban álltak, mint elődeik a késői perzsa időkben. További érdekes tény, hogy Jeruzsálemet megfosztották a pénzverési jogoktól, miután a tengerparti városok, Ptolemaïs, Joppé és Gáza megkapták ezeket a jogokat II. Ptolemaiosz uralkodásának 25. évében (Kr. e. 261/260).⁸¹ A változás okai nem egyértelműek.⁸² Ez összefüggésben lehet a második szíriai háború (Kr. e. 260–253) stratégiai szervezésével, amint azt kikövetkeztethetjük a II. Ptolemaiosz kezdeményezte, a térségben Kr. e. 261–260-

⁷⁸ Például BEZALEL BAR-KOCHVA: *Pseudo-Hecataeus on the Jews. Legitimizing the Jewish Diaspora*, University of California Press, Berkeley, 1996; ERICH S. GRUEN: *The Use and Abuse of the Exodus Story*, *JH* 12 (1998) 94–122.

⁷⁹ YIGAL RONEN: *Some Observations on the Coinage of Yehud*, op. cit., 30–31. A görög-makedón hódítást követően Júda tartományi pénzegységének a súlymértéke megváltozott, amikor a *grh* és a fél-*grh* érméket felváltották az *obol* törtrészeivel az attikai súlymérték szerint, 0,19 g-os névleges súllyal a negyed-*obol* helyett.

⁸⁰ Ezek a kérdések egyértelműen a ptolemaioszi ikonográfia befolyását mutatják (például YA'AKOV MESHORER: *A Treasury of Jewish Coins*, op. cit., Nos. 29–35; HAIM GITLER – CATHARINE LORBER: *A New Chronology for the Ptolemaic Yehud Coinage*, op. cit., 5. csoport és időben Kr. e. 301–261/260 körülré helyezhetők).

⁸¹ Érvelésünk kedvéért az ő uralkodásának kezdő éve Kr. e. 285–284, bár ismert, hogy a trónt csak Kr. e. 282-ben örökölte, később visszatárlták Kr. e. 285–284-re, amikor apjával, I. Ptolemaiosszal társuralkodó volt.

⁸² Úgy tűnik, ez az eset csak akkor áll fenn, ha elfogadjuk GITLER és LORBER a ptolemaioszi Jehúd pénzére vonatkozó, felülvizsgált kronológiáját, amely indokolt stilsztikai szempontokon alapul. Az „alapításokról/újra alapításokról” és jelentésükről lásd OREN TAL: „Hellenistic Foundations” in Palestine, in Lester L. Grabbe – Oded Lipschits (eds.): *Judah between East and West. The Transition from Persian to Greek Rule (ca. 400–200 BCE)*, T&T Clark, London, 2011, 242–254.

ban elindított közigazgatási reformokból. Ezek a reformok magukban foglalták Ptolemaïs, Iopé és Gáza tengerparti városainak „újjraalapítását”, valamint belső központok létesítését, mint például Bét Seán (Scytopolis új neve), Bét-Jerah (Philoteria új neve lánytestvére után) és Rabbat-Ammon (Philadelphia új neve II. Ptolemaiosz felvett neve után). Lehetséges, hogy Jeruzsálem pénzverési jogainak elvesztése Kr. e. 261–260-ban – amely jelentős bevételi forrástól vágta el a papi osztályt, és felszólított a templom „pénzalapú gazdaságának” újjászervezésére – tekinthető a Prófétaák kanonizációja egy további előidézőjének, miközben a jeruzsálemiek arra törekedtek, hogy visszanyerjék a pénzverési (és valószínűleg más) jogokat egy egyiptomi és a ptolemaida királyság irányában mutatott szimpatizáns magatartás megjelenítésével. Ez a viszonyulás tükröződik számos, a Korábbi Prófétaáknál, különösen a Királyok könyvében olvasható elbeszélésben.⁸³

Összefoglalva a jelenlegi tanulmány főbb pontjait elmondhatjuk, hogy a Pentateuchus kanonizációját a perzsa időkben nem lehet csupán az egyes júdai csoportok közötti belső társadalmi kompromisszumok eredményének tekinteni. Ez a megközelítés alábecsüli a kortárs geopolitikai tényezők döntő jelentőségét. Valóban, a nagy teológiai reformok, legyen szó bár Jozija vagy Luther reformjairól, gyakran a makrováltozásokra adott válaszok voltak. A Pentateuchus kanonizációját a Kr. e. 4. század első felében ezért úgy kell tekinteni, mint egy nélkülözhetetlen eszközt Júda fogság utáni közösségi identitásának újraformálódásában, válaszul az új Perzsa Birodalomnak, amely Egyiptomot már nem foglalta magába. Még ha nem is voltunk képesek meggyőzni az olvasót, reméljük, jól illusztráltuk, hogy interdiszciplináris megközelítésünk, amely felhasználja a redakciókritika meglátásait a régészeti alapú történeti elemzéssel együtt, hiánypótló korrekció és a legígéretesebb irányok egyike a Pentateuchus tanulmányozása területén.

⁸³ Ez a kérdés túlmutat jelen tanulmány céljain, és máshol kell vele alaposabban foglalkozni (például GARRETT M. GALVIN: *Egypt as a Place of Refuge*, op. cit., 111–146). Figyelembe kell venni annak lehetőségét, hogy a József-történetet csak a korai hellenisztikus időkben illesztették a protokanonizált Pentateuchushoz, hogy az Egyiptomban virágzó zsidó közösséget támogassák.